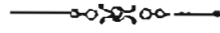

ॐ श्रीब्रह्मवेदाय नमः ।

गोपथब्राह्मणोत्तरभागे

१ प्रपाठकः ।

अथ यद् ब्रह्मसदनात्तृणं निरस्यति शोधयत्येवैनं तदथोप-
विशतीदमहमर्वाग्वसोः सदने सीदामीत्यर्वाग्वसुहं वै देवानां ब्रह्मा
पराग्वसुरसुराणां तमेवैतत् पूर्वं सादयत्यरिष्टं यज्ञन्तनुतादि-
त्यथोपविश्य जपति बृहस्पतिर्ब्रह्मेति बृहस्पतिर्वा आङ्गिरसो
देवानां ब्रह्मा तस्मिन्नेवैतदनुष्णामिच्छति प्रणीतासु प्रणीयमाना-
सु वाचं यच्छत्या हविष्कृत उद्वादनादेतद्वै यज्ञया द्वारं तदेवद-
शून्यं करोतीष्टे च स्विष्टकृत्यानुयाजानां प्रसवादित्येतद्वै यज्ञस्य
द्वितीयं द्वारन्तदेवैतदशून्यं करोति यत् परिधयः परिधीयन्ते
यज्ञसा गोपीथाय परिधीन् परिधत्ते यज्ञसा सावत्याय
परिधीन् संमार्ष्टि पुनात्येवैनं त्रिर्मध्यमं चय इमे प्राणाः प्राणा-
नेवाभिजयति त्रिर्दक्षिणार्धं त्रयो वै लोका लोकानेवाभिजयति
त्रिरुत्तरार्धं त्रयो वै देवलोका देवलोकानेवाभिजयति त्रिरप-
वा जयति त्रयो वै देवयानाः पन्थानस्तानेवाभिजयति ते वै
द्वादश भवन्ति द्वादश ह वै मासाः संवत्सरः संवत्सरमेव तेन
प्रीणात्यथो संवत्सरमेवात्मा उपदधाति स्वर्गस्य लोकस्य
समष्टौ ॥ १ ॥

प्रजापतिर्वै रुद्रं यज्ञान्निरभजत् सोऽकामयत् मेऽयमस्मा-
 आकूतिः समृद्धिर्यो मा यज्ञान्निरमाचीदिति । स यज्ञमभ्या-
 यस्याविध्य तदाविद्धं निरकृन्तत् तत् प्राशितमभवत्तदुदयकृत्त-
 द्भगाय पर्यहरंस्तत्प्रतीक्षेत । तस्य चक्षुः परापतत्तस्मादाहु-
 रभ्यो वै भग इत्यपिहतं नेच्छेद्यमिच्छति तत् सवित्रे पर्यहरंस्तत्
 प्रत्यगृह्णात् तस्य पाणो प्रतिच्छेद तस्मै हिरण्यमयौ प्रत्यदधुस्त-
 स्माद्विरण्यपाणिरिति स्तुतस्तत्पूणे पर्यहरंस्तत् प्राश्नात्तस्य दन्ताः
 परोप्यन्त तस्मादाहुरदन्तकः पूषा पिष्टभाजन इति तदिधा-
 याङ्गिरसाय पर्यहरंस्तत् प्राश्नात्तस्य शिरो व्यपतत् तं यज्ञ एवा-
 कल्पयत् स एष इध्मः समिधो ह पुरातनस्तद्वर्हय आङ्गिरसाय
 पर्यहरंस्तत्प्राश्नात्तस्यार्द्धा पर्वणि व्यशंसन्त तं यज्ञ एवाकल्पयत्त-
 देतद्वर्हिः प्रस्तरो ह पुरातनस्तद्वहस्यतय आङ्गिरसाय पर्यहरत्
 सोऽबिभेत् वृहस्यतिरित्थं वा मार्त्तिमाकृष्यसीति स एतं मन्त्रमपश्यत्
 सूर्यस्य त्वा चक्षुषा प्रतीक्ष इत्यब्रवीन्न हि सूर्यस्य चक्षुः किञ्चन
 हिनस्ति सोऽबिभेत्प्रतिगृह्णन्तं माहिंसिथ्यतीति देवस्यात्वा सवितुः
 प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यां प्रसूतः प्रशिषा प्रतिगृह्णामी-
 त्यब्रवीत्सवित्प्रसूत एवैनं तद्देवताभिः प्रत्यगृह्णात्तद्ग्राह्यं तृणानि
 ग्रग्दण्डं स्थण्डिले निदधाति पृथिव्यास्त्वा नाभौ सादयामीति
 पृथिवी वान्तानां शमयित्री तयैवैतच्छ्रमयाञ्चकार सोऽबिभे-
 त्प्राश्नन्तं माहिंसिथ्यतीत्यग्नेष्टास्ये न प्राश्नामीत्यब्रवीन्नह्यग्ने रास्यं
 किञ्चन हिनस्ति सोऽबिभेत्प्राशितं माहिंसिथ्यतीतीन्द्रस्य त्वा
 जठरे सादयामीत्यब्रवीन्नहीन्द्रस्य जठरं किञ्चन हिनस्ति वरुण-
 स्योदर इति न हि वरुणस्योदरं किञ्चन हिनस्तीति ॥ २ ॥

अथो आहुर्ब्राह्मणस्योदर इत्यात्माऽस्यात्मनाऽऽत्मानं मे माहिं-
सीः स्वाहेत्यन्नं वै सर्वेषां भूतानामात्मा तेनैवैतच्छ्रमयाञ्चकार प्राशिव
मनुमन्त्रयते । योग्निर्नृमणा नाम ब्राह्मणेषु प्रविष्टः तस्मिन् म-
एतत् सुहुतमस्तु प्राशितं तन्मा माहिंसीत् परमे व्योमन्निति
तत्सर्वेण ब्रह्मणा प्राश्नात्तत एनं नाहिनत्तस्माद्यो ब्रह्मिष्ठः स्यात्तं
ब्रह्माणं कुर्वीत वृहस्पतिर्वै सर्वं ब्रह्म सर्वेण ह वा एतद् ब्रह्मणा
यज्ञं दक्षिणत उदयच्छतेऽप एव वा एतस्मात् प्राणाः क्रामन्ति
य आविद्धं प्राश्नात्यग्निर्मार्जयित्वा प्राणान् संस्पृशते वाङ्म-
आस्थं नित्यमृतं वै प्राणा अमृतमापः प्राणानेव यथास्थानं-
मुपाह्वयते तद् वैक आहुरिन्द्राय पर्यहरन्निति ते देवा अब्रुवन्निन्द्रो
वै देवानामोजिष्ठो बलिष्ठस्तस्मा एतत्परिहरन्तीति तत्तस्मै पर्यहरं-
स्तत्सद् ब्रह्मणा^(१) श्रमयाञ्चकार तस्मादाहुरिन्द्रो ब्रह्मेति यवमात्रं
भवति यवमात्रं वै विषसा न हिनस्ति यदधस्तादभिघारयति
तस्मादधस्तात् प्रक्षरणं प्रजा अरुर्न हिनस्ति यदुपरिष्ठादभि-
घारयति तस्मादुपरिष्ठात् प्रक्षरणं प्रजा अरुर्न हिनस्ति यदु-
भयतोऽभिघारयत्युभयतोऽभिघारि पूजा अरुर्घातकं स्याद्यच्छ्र-
मयाभिहरेदनभिर्विद्धं यज्ञस्याभिविद्धेत् ॥ ३ ॥

अग्नेण परिहरति तीर्थेनैव परिहरति वै वा एतद्यज्ञश्चिद्यते
यत् प्राशितं परिहरति यदाह ब्रह्मन् प्रस्थास्यामीति वृह-
स्पतिर्वै सर्वं ब्रह्म सर्वेण ह वा एतद् ब्रह्मणा यज्ञं दक्षिणतः
सन्दधात्यथोऽत्र वा एतर्हि यज्ञः त्रितो यत्र ब्रह्मा तत्रैव यज्ञः त्रित-
स्तत एवैनमालभते यदस्तेन प्रमीयेदपनस्याद्यच्छीणा शीर्षेणा-

स्वाद्यत्तूष्णोमासौदासम्प्रसी यज्ञः सगात् प्रतिष्ठेत्येव ब्रूयाद्वाचि वै यज्ञः श्रितो यच्च ब्रह्मा तत्रैव यज्ञः श्रितस्तत एवैनं सम्प्रयच्छत्याग्नीध्र-
आदधात्यग्निमुखानेवर्तून् प्रीणात्यथोत्तरासामाहुतीनां प्रतिष्ठि-
त्या ऽथो समिद्वत्यैव जुहोति परिधींक्षमार्ष्टि पुनात्यैवैनां सक्तत्
सक्तत् सम्मार्ष्टि पराङ्गेव ह्येतर्हि यज्ञश्चतुः सम्पद्यतेऽथो चतुष्पादः
पशवः पशूनामासौ देव सवितरेतत्ते प्राहेत्याह प्रसूत्यै बृहस्पतिः
ब्रह्मेत्याह स हि ब्रह्मिष्ठः स यज्ञं पाहि स यज्ञपतिं पाहि स मा-
म्याहि स मां पाहि स मां कर्मण्यं पाहीत्याह यज्ञाय च यज-
मानाय च पशूनामासौ ॥ ४ ॥

न वै पौर्णमास्यां नामावास्यायां दक्षिणा दीयन्ते य एष-
ओदनः पच्यते दक्षिणैषा दीयते यज्ञस्यर्घ्या इष्टी वा एतेन यद्य-
जतेऽथो वा एतेन पूर्त्ती य एष ओदनः पच्यत एष हवा इष्टापूर्त्ती
य एनं पचति ॥ ५ ॥

इया वै देवा यजमानस्य गृहमागच्छन्ति सोमपा अन्येऽसोमपा-
अन्ये हुतादोऽन्ये अहुतादोन्य एते वै देवा अहुतादो यद् ब्राह्मणा-
एतद्देवस्य ऋषयः पुरानीजान एते ह वा एतस्य प्रजायाः पशूना-
मीयते ते ऽस्याप्रीता इषमूर्जमादायापक्रामन्ति यदन्वाहार्यमन्वा-
हरति तानेव तेन प्रीणाति दक्षिणतः सद्भाः परिहर्त्तवा आह
दक्षिणावृत्तेनैव यज्ञेन यजत आहुतिभिरेव देवान् हुतादः
प्रीणाति दक्षिणाभिर्भनुष्यदेवांस्तेऽसौ प्रीता इषमूर्जं निय-
च्छन्ति ॥ ६ ॥

देवाश्च ह वा असुराश्चास्पृजन्त, ते देवाः प्रजापतिमेवाभ्य-
जन्त अन्योऽन्वस्यासन्न सुरा अजुक्षुस्ते देवा एतमे.दनमपश्यंस्तं

प्रजापतये भागमनुनिरवपंस्तं भागं पश्यन् प्रजापतिर्देवानुपावर्त्तत
 ततो देवा अभवन् परासुराः स य एवं विद्वानेतमोदनं पचति
 भवत्यात्मना परास्याप्रियो भ्रातृव्यो भवति प्रजापतिर्वै देवेभ्यो
 भागधेयानि व्यकल्पयत्सोमं मन्यत आत्मानमन्तरगादिति स-
 एत मोदनमभक्तमपश्यत्तमात्मने भागन्निरवपत् प्रजापतेर्वा एष
 भागो परिमितः स्यादपरिमितो हि प्रजापतिः प्रजापतेर्भागोऽसूवर्ज-
 स्वान्ययस्वानचित्तोऽस्य चित्तै त्वा मामेचेष्टाः । अमुचासुभिं
 लोक इह च प्राणापानौ मे पाहि समानव्यानौ मे पाहुदानरूपे
 मे पाहूर्गस्यूर्जं मे धेहि कुर्वतो मे माचेष्टाः । ददतो मे योपदसः
 प्रजापतिमहन्त्वया समृत्तमृध्या समिति प्रजापतिमेव समृत्तमृधोति
 य एवं वेद य एवं वेद ॥ ७ ॥

ये वा इह यज्ञैरार्भवंस्तेषामेताभि ज्योतीषि यान्यमूनि नक्ष-
 त्राणि तन्नक्षत्राणां नक्षत्रत्वं यन्न क्षियन्ति दर्शपूर्णमासौ वै यज्ञस्या-
 वसानदर्शौ ये वा अनिष्टा दर्शपूर्णमासाभ्यां सोमेन यजन्ते तेषा-
 मतानि ज्योतींषि यान्यमूनि नक्षत्राणि पतन्तीव तद्यथाद् वा
 इदमस्यष्टावसानेनेहावसास्यसि नेहावसास्यसोति नोऽनुद्यन्ते
 एवं हैबैतेऽमुष्मान् लोकान् नो नुद्यन्ते त एते प्रच्यवन्ते ॥ ८ ॥

यस्य हविर्निरुप्तं पुरस्ताच्चन्द्रमा अभ्यदियाच्चास्त्रे धा तण्डुला-
 न्विभजेद्ये मध्यमास्तानग्नये दात्रेऽष्टाकपालाहिर्वपेत् ये
 स्थविष्ठास्तानिद्राय प्रदात्रे दधति चरुं ये क्षोदिष्ठास्तान्विष्णवे
 शिपिविष्टाय शृते चरुम्पशवो वा एतेऽतिरिच्यन्ते तानेवाप्नोति
 तानवरुन्धेऽग्निर्वै मध्यमसा दाता इन्द्रो वैज्येष्ठस्य प्रदाता यदेवेदं
 क्षुद्रं पशूनां तद्विष्णोः शिपिविष्टं तदेवाप्नोति पशूनेवावरुन्धे ॥ ९ ॥

या पूर्वा पौर्णमासी सानुमतिर्योत्तरा सा राका या पूर्वा साऽमावास्या सा सिनौबाली योत्तरा सा कुहश्चन्द्रमा एव धाता च विधाता च यत् पूर्णोऽन्यां वसत् पूर्णोन्यान्तत् मिथुनं यत् पश्य-
त्यन्यान्नान्यान्तन्मिथुनं यदमावास्यायाश्चन्द्रमा अधिप्रजायते तन्मि-
थुनस्तस्मादेवास्मै मिथुनात् पशून्प्रजनयते ॥ १० ॥

न हे यजेत यत् पूर्वया सम्प्रति यजेतोत्तरया क्वं वषट् कुर्याद्य-
दुत्तरया सम्प्रति यजेत पूर्वया क्वं वषट् कुर्यान्नेष्टिर्भवति न यज्ञस्तदनु-
होतामुख्यमुपगल्मोऽजायत एकामेव यजेत प्रगल्भी हैव जायते
न हृत्यन्त हे यजेत यज्ञमुखमेव पूर्वमालभते यजत उत्तरया देवता-
एवं पूर्वयाप्रोतीन्द्रियमुत्तरया देवलोकमेव पूर्वयाऽवरुन्धे मनुष्यलोक-
मुत्तरया भूयसी यज्ञक्रतूनामुपैत्येष ह वै सुमनानामेष्टिर्ये मध्ये
यानि पञ्चाश्चन्द्रमा अभ्युदियादस्मा अस्मिन् लोक आर्ध्रुकं
भवति ॥ ११ ॥

आग्नावैष्णवमेकादशकपालं निर्वपेद् दर्शपूर्णमासावारि-
प्समाणोऽग्निर्वै सर्वा देवता विष्णुर्यज्ञो देवताश्चैव यज्ञं चारभत-
ऋध्या ऋध्नोत्येवोभौ सहारम्भावित्याहुरुदिभु ऋद्धे श्रितो मुच्यत-
इति दर्शो वा एतयोः पूर्वः पौर्णमास उत्तरोऽथ यत् परस्तात्यौर्णमास-
आरभ्यते तद्यथापूर्वं क्रियते तद्यत्यौर्णमासमारभमाणः सर-
स्वत्यै चरुं निर्वपेत्सरस्वते द्वादशकपालममावास्या वै सर-
स्वती पौर्णमासः सरस्वानित्युभावेवैतौ सहारभत ऋध्या
ऋध्नोत्येव ॥ १२ ॥

अग्नये पथिकृतेऽष्टाकपालं निर्वपेद्यस्य प्रज्ञातेष्टिरिति
पद्यते वहिष्पथं वा एष एति यस्य प्रज्ञातेष्टिरिति पद्यते वै ऽग्नि

देवानां पथिकृत्तमेव भागधेयेनोपासरत्स एनं पन्थानमपि
नयत्यनङ्गा दक्षिणा स हि पन्थानमभिवदति ॥ १३ ॥

अग्नये व्रतपतयेऽष्टाकपालं निर्वपेद् य आहिताग्निः सम्भवसे-
द् बहुवा एष व्रतमतिपातयति य आहिताग्निः सम्भवसति व्रत्येऽ-
हनि स्त्रियं वीपैति मांसं वा अश्रात्यग्निर्वै देवानां व्रतपतिरग्नि-
मेतस्य व्रतमगात्तस्मादेतस्य व्रतमालभ्यते ॥ १४ ॥

अग्नये व्रतभृतेऽष्टाकपालं निर्वपेद्य आहिताग्निराप्ति-
जमशु कुर्यादानीतो वा एष देवानां य आहिताग्निस्तस्मा-
देतेनाशु न कर्त्तव्यं न हि देवा अशु कुर्वन्त्यग्निर्वै देवानां
व्रतभृदग्निमेतस्य व्रतमगात्तस्मादेतस्य व्रतमालभ्यते ॥ १५ ॥

ऐन्द्राग्नमुत्स्रमनुसृष्टमालभेत यस्य पितापितामहः सोमं
न पिवेदिन्द्रियेण वा(१) एष वीर्येण व्यध्यते(२) यस्य पितापितामहः
सोमं न पिवति यदैन्द्र इन्द्र इन्द्रियेणैवैनं तद्वीर्येण समर्द्धयति देव-
ताभिर्वा एष वीर्येण व्यध्यते (३) यस्य पिता पितामहः सोमं न
पिवति यदाग्नेयोऽग्निर्वै सर्वा देवताः सर्वाभिरेवैनन्तद्देवताभिः
समर्द्धयत्यनुसृष्टो भवत्यनुसृष्ट इव ह्येतस्य सोमपीथो
यसा पिता पितामहः सोमं न पिवति तस्मादेष एव तसा देव-
तायाः पशूनां समृद्धः ॥ १६ ॥

देवा वा ओषधीषु पक्वास्वजिमयुः स इन्द्रो वेदाग्निर्वा
वेमाः प्रथम उज्जेयतीति सौऽब्रवीद्यतरो नौ पर्व उज्जयातं नौ

(१) इन्द्रियेण ह वेति ख, ।

(२) वीर्येण विवृध्यते इति ख, ग, ।

(३) एष वीर्येण विवृध्यते इति ख, ग, ।

सहेति ता अग्निरुदजयत्तदिन्द्रो नोदजयत स एष ऐन्द्राम्नः
 सत्राग्नेन्द्र एका वै तंर्हि यवस्य शुष्टिरासौदेका व्रीहेरेका माष-
 स्यैका तिलस्य तद्विश्वे देवा अब्रुवन् वयं वा एतत् प्रथयिष्यामी
 भागो नो ऽस्त्विति तद्भूम एष वैश्वदेवोऽथो प्रथयतेऽतेनैव पय-
 सि स्याद्वैश्वदेवत्वाय वैश्वदेवं हि पयोऽथेमे अब्रूतां नवा ऋत-
 आवाभ्यामेवैतद्यूयं प्रथयत मयि प्रतिष्ठितमसौ वृष्ट्या पचति नैत-
 दितोऽभ्युज्जेष्यतोति भागो नावस्त्विति ताभ्यां वा एष भागः
 क्रियत उज्जिता एवाथो प्रतिष्ठिता एव ये द्यावापृथिवीयः
 सोमोर्वा ओषधी सोम ओषधीनामधिराजो याश्च आभ्या या-
 श्चारण्या स्तासामिष उद्गारी यच्छ्यामाको यच्छ्यामाकः सौम्य-
 स्तमेव भागिनं कृणुते वदकृत्वाऽऽग्रयणं नवसांश्रीयाद् देवानां
 भागं प्रतिकृतमद्यात्संवत्सराद्या एतदधिप्रजायते यदाग्रयणं
 संवत्सरं वै ब्रह्मा तस्माद् ब्रह्मा पुरस्ताद्धोमसंस्थितहोमेष्ववपे
 तैकंहायनी दक्षिणा स हि संवत्सरस्य प्रतिमा रेत एष हेगषो
 प्रजातः प्रजात्यै ॥ १७ ॥

अथ हैतदप्रतिरथमिन्द्रस्य बाह्व स्थविरौ वृषाणावि-
 त्येतेन ह वा इन्द्रोऽसुरानप्रत्यजयदप्रतिह भवतेऽतेन यजमानो
 भ्रातृव्यञ्जयति सङ्ग्रामे जुहुयादप्रतिह भवतेऽतेन ह वै भर-
 हाजः पूतईमं समनह्यत् स राष्ट्राभवद्यं कामयेत राष्ट्री स्यादिति
 तमेतेन सन्नस्तेद्राष्ट्रो ह भवत्येतेन ह वा इन्द्रो विराजमभ्यजयदृशे
 तान्वाह दशाक्षरा विराड्वैराजं वा एतेन यजमानो भ्रातृव्यं
 वृङ्क्ते तदु हैक एकादशान्बाहुरेकादशाक्षरा वै तृष्टुप् त्रैष्टुभो
 वज्री वज्रैवैतद्रक्षांस्यपसेधति दक्षिणतो वै देशानां यज्ञं रक्षां-

स्वजिघीसं स्तान्यप्रतिरथेनापावत, तस्माद्ब्रह्मा अप्रतिरथञ्चप-
वेति । यद्ब्रह्मा अप्रतिरथञ्चपवेति, यन्नस्याभिजित्यै रक्षसामप-
हृत्यै रक्षसामपहृत्यै ॥ १८ ॥

अथातश्चातुर्मास्यानां^(१) चातुर्मास्यानां प्रयोगः, फाल्गुन्यां
पौर्णमास्यां चातुर्मास्यानि प्रयुञ्जीत । मुखं वा एतत्संवत्सरस्य,
यत् फाल्गुनी पौर्णमासी, मुखम् उत्तरे फल्गुनी, पुच्छं पूर्वे,
तद्यथाप्रवृत्तस्यान्तौ समेतौ स्याताम्, एवमेवैतत्संवत्सरस्यान्तौ
समेतौ भवतः । तद्यत् फाल्गुन्यां पौर्णमास्यां चातुर्मास्यैर्यजते,
मुखत एवैतत् संवत्सरं प्रयुङ्क्ते । अथो भैषज्ययज्ञा वा एते,
यश्चातुर्मास्यानि । तस्मादृतुसन्धिषु प्रयुज्यन्ते, ऋतुसन्धिषु वै
व्याधिर्जायते । तान्येतान्यष्टौ हवींषि भवन्ति, अष्टौ वै चतसृणां
पौर्णमासीनां हवींषि भवन्ति, चतसृणां वै पौर्णमासीनां वैश्वदेवं
समासः । अथ यदग्निं मन्यन्ति, प्रजापतिर्वै वैश्वदेवं प्रजात्या
एव^(२) । अथैनं दैवं गर्भं प्रजनयति । अथ यत् सप्तदशसामि-
धेयः, सप्तदशो वै प्रजापतिः, प्रजापतेरात्यै । अथ यत्सद्वन्ता-
वाज्यभागाधिसिन्तीति वै सद्वन्तौ भवतः । अथ यद्विराजौ संया-
ज्ये, अग्नौ वै कीर्विराज्, अन्नाद्यस्य श्रियोवरुध्यै । अथ यन्नव प्रयाजा
नवानुयाजा अष्टौ हवींषि वाजिनन्नवमं, तन्नाक्षरीयां विराजमा-
प्नोति । अथो आहुर्द्दशनीं विराजमिति प्रयाजानुयाजा हवीं-
ष्याधारावाज्यभागाविति ॥ १९ ॥

अथ यदग्नीषोमी प्रथमं देवतानां यजति, अग्नीषोमी वै देवा-

१ ड, विहितपुच्छके चातुर्मास्यानामिति वारचवमुक्तम् ।

२ प्रजापत्या एवेति ख०, ग० च ।

नां मुखं, मुखत एव तद्देवान् प्रीणाति । अथ यत्सवितारं यजति, असौ वै सविता, योऽसौ तपति, एतमेव तेन प्रीणाति । अथ यत् सरस्वतीं यजति, वाग् वै सरस्वती, वाचमेव तेन प्रीणाति । अथ यत् पूषणं यजति, असौ वै पूषा, योऽसौ तपति, एतमेव तेन प्रीणाति । अथ यन्मरुतः स्वतवसो यजति, घोरा वै मरुतः स्वतवसः, तानेव तेन प्रीणाति । अथ यद्विश्वान् देवान्यजति, एते वै विश्वे देवाः, यत्सर्वे देवाः, तानेव तेन प्रीणाति । अथ यद् द्यावापृथिव्यौ यजति, प्रतिष्ठे वै द्यावापृथिव्यौ, प्रतिष्ठित्या एव । अथ यद्वाजिनो यजति, पशवो वै वाजिनः, पशूनेव तेन प्रीणाति । अथो ऋतवो वै वाजिनः, ऋतूनेव तेन प्रीणाति । अथो छन्दांसि वै वाजिनः, छन्दास्येव तेन प्रीणाति । अथो देवाश्वा वै वाजिनः, अत्र देवाः साश्वा अभीष्टाः प्रीता भवन्ति । अथ यत्परस्तात् पौर्णमासेन यजते, तथा हास्य पूर्वपक्षे वैश्वदेवेनेष्टं भवति ॥ २० ॥

वैश्वदेवेन वै प्रजापतिः प्रजा असृजत, ताः सृष्टा अप्रसूता वरुणस्य यवां जक्षुः^(१) । ताः वरुणो वरुणपाशैः प्रत्यबध्नात्^(२), ताः प्रजाः प्रजापतिं पितरमेत्योपावदन्, उप तं यज्ञक्रतुं जानीहि, येनेष्टा वरुणमप्रीणात् । स प्रीतो वरुणो वरुणपाशेभ्यः सर्वस्मात्पाप्मनः^(३) सम्प्रमुच्यन्त इति । तत एतं प्रजापतिं यज्ञक्रतुमपश्यत्, वरुणप्रघासं तमाहरत्, तेनायजत, तेनेष्टा वरुणमप्रीणात् । स

१ वरुणस्यां यवाञ्जतक्षुरिति ख० । वरुणस्य वाञ्जतक्षुरिति छ० भ० च । वरुणस्य यवां चक्षुरिति ट० । वरुणास्यां वाञ्जतक्षुरिति ग० ।

२ प्रत्याबध्नादिति भ० । ३ सर्वस्माच्च इति ख० ।

प्रीतो वरुणो वरुणपाशेभ्यः सर्वस्मात्पाप्मनः^(१) प्रजाः प्रामुञ्चत् ।
 प्र ह वा एतस्य प्रजा वरुणपाशेभ्यः सर्वस्माच्च पाप्मनो मुच्यन्ते ।
 य एवं वेद । अथ यदग्निं प्रणयन्ति, यमेवामु^२ वैश्वदेवे मन्यन्ति^(२)
 तमेव तत् प्रणयन्ति । यन्मथ्यते, तस्योक्तं ब्राह्मणम् । अथ यत्
 सप्तदशसामिधेन्यः, सप्तन्तावाज्यभागौ, विराजौ संयाज्ये, तेषामुक्तं
 ब्राह्मणम् । अथ यन्नव प्रयाजाः, नवानुयाजाः, नवैतानि हवींषि
 समानानि त्वेव पञ्च सञ्चराणि^(३) हवींषि भवन्ति पौष्णान्तानि,
 तेषामुक्तं ब्राह्मणम् ॥ २१ ॥

अथ यदैन्द्राग्नी हादशकपालो भवति, बलं वै तेज इन्द्राग्नी,
 बलमेव तस्तेजसि प्रतिष्ठापयति । अथ यद्धारुण्यामिक्षा, इन्द्रो वै वरु-
 णः, स उ वै पयोभाजनः,^(४) तस्माद् वारुण्यामिक्षा । अथ यन्मा
 रुती पयस्या, अप्सु वै मरुतः श्रितः, आपो हि पयः । अथेन्द्रस्या
 वै मरुतः श्रितः, इन्द्रं पयः, तस्मान्मारुती पयस्या । अथ यत्
 काय एककपालः, प्रजापतिर्वैकः, प्रजापतेरात्यै । अथो सुखस्य वा
 एतन्नामधेयङ्कमिति, सुखमेव तदध्यात्ममथ्यते । अथ यत् मिथुनौ
 गावौ ददाति, प्रजात्यै; रूपमुक्थ्या वाजिनः । अथ यदप्सु वरुण
 यजति, स्व एवैनन्तदायतने प्रीणाति । अथ यत्परस्तात् पौर्णमा-
 सेन यजते, तथा हास्य पूर्वपक्षे वरुणप्रधासैरिष्टं भवति ॥ २२ ॥

१ सर्वस्माच्च पाप्मन इति ख०, ग०, घ० च ।

२ मन्यन्ति इति ख०, ध०, ङ० च ।

३ पञ्च संवत्सराणीति ख० । पञ्चमं संवत्सराणीति ग० ।

४ स उवै पयोभाजन इति ऋ० । स एयै पयोभाजम इति ख० । स एवै पयो-
 भोजन इति ग० । स उ वै पयोभासिम इति ङ० ।

ऐन्द्रो वा एष यज्ञक्रतुः, यत् साकमेधाः, तदयथा महाराजः
 पुरस्तात् सेनानीकानि व्यूह्याभयं पन्यामन्विधात्, एवमेवैतत्
 पुरस्ताद् देवता यजन्ते, तद् यथैवादः सीमस्य महाव्रतम्, एवमे-
 वैतदिष्टिमहाव्रतम् । अथ यदग्निमनीकवन्तं प्रथमं देवतानां
 यजति, अग्निर्वै देवानां मुखं, मुखत एव तद्देवान् प्रीणाति । अथ
 यन्मध्यन्दिने मरुतः सान्तपनान् यजति^(१), इन्द्रो वै मरुतः सान्त-
 पनाः, ऐन्द्रं माध्यन्दिनं, तस्मादेनानिन्द्रेणोपसंहितान् यजति, ।
 अथ यत् सायं गृहमेधीयेन चरन्ति,^(२) पुष्टिकर्म वै गृहमेधीयः,
 सायम्योषः पशूनां, तस्मात् सायं गृहमेधीयेन चरन्ति । अथ
 यच्छ्वोभूते गृहमेधीयस्य^(३) निष्कासमिश्रेण पूर्णादव्या^(४) चरन्ति,
 पूर्वेषुः कर्मणैवैतत् प्रातःकर्मोपसन्तन्वन्ति । अथ यत् प्रातर्मरुतः
 क्रीडिनो यजति, इन्द्रो वै मरुतः क्रीडिनः, तस्मादेनानिन्द्रे-
 णोपसंहितान् यजति । अथ यदग्निं प्रणयन्ति, यमेवासुं वैश्वदेवे-
 मन्यन्ति, तमेव तत् प्रणयन्ति, यन्मथ्यते तस्योक्तं ब्राह्मणम् । अथ
 यत् सप्तदशसामिधेन्यः, सप्तन्तावान्यभागौ, विराजौ संयान्ये, ते-
 षामुक्तं ब्राह्मणम् । अथ यस्मै प्रयाजा नवानुयाजा अष्टौ हवींषि
 समानानि त्वेव षट् सञ्चराणि हवींषि भवन्त्यैन्द्राग्नान्तानि, तेषा-
 मुक्तं ब्राह्मणम् । अथ यन्महेन्द्रमन्ततो यजति, अन्तं वै ऐष्टी
 भजते, तस्मादेनमन्ततो यजति । अथ यद्वैश्वकर्मण एककपालः,

१ यजन्तीति ऋ० ।

२ चरतीति ग०, ऋ० च ।

३ गृहे मेधीयस्येति ऋ०, ग०, च ।

४ पर्वद्वयेति ऋ० ।

असौ वै विश्वकर्मा, योऽसौ तपत्येतमेव तेन प्रीणाति । अथ यदृषभङ्गां ददाति, ऐन्द्रो ह यज्ञक्रतुः ॥ २३ ॥

अथ यदपराह्णे पितृयज्ञेन चरन्ति, अपराह्णभाजो वै पितरः, तस्मादपराह्णे पितृयज्ञेन चरन्ति । तदाहुर्यदपरपक्षभाजो वै पितरः, कस्मादेनान्^(१) पूर्वपक्षे यजन्तीति । देवा वा एते पितरः, तस्मादेनान् पूर्वपक्षे यजन्तीति । अथ यदेकां सामिधेनीन्विरन्वाह, सकृदु ह वै पितरः, तस्मादेकां सामिधेनीन्विरन्वाह । अथ यद्यजमानस्यार्षेऽन्वाह^(२), नेद्यजमानं प्रमृणजानीति । अथ यत् सोमम्वितमन्तं पितॄन् सोमवतः पितॄन्वर्हिषदः पितॄन्गन्निष्वात्तानित्यावाहयन्ति, न हैके स्वं महिमानमावाहयन्ति,^(३) यजमानस्यैष महिमेति वदत आवाहयेदिति, त्वेव स्थितमग्नेर्ह्येष महिमा भवति, ओं स्वधेत्याश्रावयति, अस्तु स्वधेति प्रत्याश्रावयति, स्वधाकारो हि^(४) पितॄणाम् । अथ यत् प्रयाजानुयाजेभ्यो वर्हिषन्तावुद्धरति, प्रजा वै वर्हिः, नेत् प्रजां पितृषु दधानीति । ते वै षट् सम्पद्यन्ते, षड्वा ऋतवः, ऋतवः पितरः, पितॄणामासौ ॥ २४ ॥

अथ यज्जीवनवन्तावाज्यभागौ भवतः, यजमानमेव तज्जीवयतः । अथ यदेकैकस्य हविषस्तिस्त्रस्तिस्त्रो याज्या भवन्ति, ह्वयत्येवैनां प्रथमया, द्वितीयया गमयति, प्रैव तृतीयया यच्छति । अथो

१ तस्मादेनामिति च० ।

२ यजमानस्या ऋषेऽन्वाह इति ख०, ग० च । यजमानस्यार्षेऽन्वाहेति च० ।

३ इत्यावाहयति स्वहैके ख० महिमानमावाहयेति इति ग० ।

४ स्वधाकारो वै इति भ० ।

देवयज्ञमेवैनं पितृयज्ञेन व्यावर्त्तयन्ति, अथो दक्षिणासंस्थो वै पितृ-
यज्ञः, तमेवैतदुदक्संस्थं कुर्वन्ति । अथ यदग्निं कव्यवाहनमन्ततो
यजति, एतत् स्विष्टकृतो वै पितरः, तस्मादग्निं कव्यवाहन-
मन्ततो यजति । अथ यदिडामुपहृयावघ्राय न प्राश्नन्ति, पशवो
वा इडा, नेत्यशून् प्रमृणजानीति । अथ यत् सूक्तवाके यजमा-
नस्याशिषीन्वाह^(१), नेद्यजमानं प्रमृणजानीति । अथ यत् पत्नीन्
संयाजयन्ति, नेत्पत्नीं प्रमृणजानीति । अथ यत् पवित्रवति मार्ज-
यन्ते, शान्तिर्वै भेषजमापः, शान्तिरेवैषां भेषजमन्ततो यज्ञे
क्रियते । अथ यदध्वर्युः पितृभ्यो निष्ठुणाति, जीवानेव तत् पितृ-
ननु^(२) मनुष्याः पितरोऽनुप्रवहन्ति । अथो देवयज्ञमेवैनं पितृ-
यज्ञेन व्यावर्त्तयन्ति । अथो दक्षिणासंस्थो वै पितृयज्ञः, तमेवैत-
दुदक्संस्थं कुर्वन्ति । अथ यत् प्राञ्चोऽभ्युत्क्रम्यादित्यमुपतिष्ठन्ते,
देवलोको वा आदित्यः, पितृलोकः पितरः, देवलीकमेवैनं
पितृलोकादुपसङ्क्रामन्तीति । अथ यदक्षिणाञ्चोऽभ्युत्क्रम्याग्नी-
नुपतिष्ठन्ते, प्रीत्यैव तद्देवेष्वन्ततोऽर्द्धं चरन्ति । अथ यदुदञ्चोऽभ्युत्-
क्रम्य चैयम्बकैर्यजन्ते, रुद्रमेव तत् स्वस्यां दिशि प्रीणन्ति । अथो
देवयज्ञमेवैनं पितृयज्ञेन व्यावर्त्तयन्ति । अथो दक्षिणासंस्थो वै
पितृयज्ञः, तमेवैतदुदक्संस्थं कुर्वन्ति । अथ यदन्तत आदित्येष्ट्या
यजति^(३) इयं वा अदितिरस्यामेवैनमन्ततः प्रतिष्ठापयति । अथ

(१) यजमानस्यार्षेन्वाहेति ख०, ग०, च । यजमानस्याग्निं षेन्वाहेति च० । यज-
मानस्याग्निर्षेन्वाहेति ट० ।

(२) पित्रेननु इति ख०, ट०, च ।

(३) यजन्तीति ख० ।

यत्परस्तात् पौर्णमासेन यजते, तथाहास्य पूर्वपक्षे साकमेधैरिष्टं भवति ॥ २५ ॥

त्रयोदशं वा एतं मासमाप्नोति, यच्छुनासौर्येण यजते, एतावान्वै संवत्सरः, यावानेष त्रयोदशो मासः । अथ यदग्निं प्रणयन्ति, यमेवामुं वैश्वदेवे मन्यन्ति, तमेव तत् प्रणयन्ति, यन्मन्यते, तस्योक्तं ब्राह्मणं, यद्यु न मन्यते पौर्णमासमेव तन्त्रं भवति, प्रतिष्ठा वै पौर्णमासं, प्रतिष्ठित्या एव । अथ यद्वायुं यजति, प्राणो वै वायुः, प्राणमेव तेन प्रीणाति । अथ यच्छुनासीरं यजति, संवत्सरो वै शुनासीरः, संवत्सरमेव तेन प्रीणाति । अथ यत्सूर्यं यजति, असौ वै सूर्यः, योसौ तपति, एतमेव तेन प्रीणाति । अथ यच्छेता दक्षिणा ददाति, एतस्यैव तद्रूपं क्रियते । अथ यत् प्रायश्चित्तप्रतिनिधिं^(१) कुर्वन्ति, स्वस्त्ययनमेव तत् कुर्वन्ति, यज्ञस्यैव शान्तिर्यजमानस्य भैषज्याय । तैर्वा एतैश्चातुर्मास्यैर्देवाः सर्वान् कामानाप्नुवन्, सर्वा इष्टीः सर्वममृतत्वं । स वा एष प्रजापतिः श्वतुर्विंशः, यच्चातुर्मास्यानि, तस्य मुखमेव वैश्वदेवं, बाह्वरुणप्रधासाः प्राणोऽपानो व्यान इत्येतास्तिस्त्र इष्टयः, आत्मा महाहविः, प्रतिष्ठा शुनासीरः, स वा एष प्रजापतिरेव संवत्सरः, यच्चातुर्मास्यानि, सर्वं वै प्रजापतिः, सर्वं चातुर्मास्यानि, तत्सर्वेणैव सर्वमाप्नोति, य एवं वेद, यस्मै विद्वांश्चातुर्मास्यै र्यजते चातुर्मास्यैर्यजते ॥ २६ ॥

इत्यथर्ववेदोत्तरगीपथब्राह्मणस्य प्रथमः प्रपाठकः समाप्तः ॥ १ ॥

(१) प्रायश्चित्तं प्रतिनिधिमिति ७० । प्रायश्चित्तः प्रतिनिधिमिति ७०, ग०, अ०, ट० च ।

अथ द्वितीयः प्रपाठकः ।

ओम् । मां सोयन्ति वा आहिताग्नेरग्नयः, त एनमेवाग्नेऽभिधायन्ति यजमानं, य एतमैन्द्राग्निं पशुं षष्ठे षष्ठे मासे^(१) आलभते, तेनैवेन्द्राग्निभ्यां असितमात्मानं निरवदयत । आयुष्काम आलभेत, प्राणापानौ वा इन्द्राग्नी, प्राणापानावेवात्मनि धत्तो, आयुष्मान् भवति । प्रजाकाम आलभेत, प्राणापानौ वा इन्द्राग्नी, प्राणापानौ प्रजा अनुप्रजायन्ते, प्रजावान् भवति । पशुकाम आलभेत, प्राणापानौ वा इन्द्राग्नी, प्राणापानौ पशवोऽनुप्रजायन्ते, पशुमान् भवति । यामं शुक्रं हरितमालभेत शठं वायःकामः^(२), एता नाम यः पितृलोके स्यामित्येतेन ह वै यमोमुष्मिंल्लोक आर्ध्नीत्, पितृलोक एवार्ध्नीति^(३) । त्वाष्ट्रं वडवमालभेत प्रजाकामः, प्रजापतिर्वै प्रजाः ससृजमाणः स द्वितीयं मिथुनमन्वाविन्दत्^(४), स त्वाष्ट्रं वडवमपश्यत्, त्वष्टा हि रूपाणां प्रजनयिता, तेन प्रजा असृजन, तेन मिथुनमविन्दत् । प्रजावान् मिथुनवान् भवति, य एव वेद, यश्चैवं विद्वानेतमालभते, योनीन् वा एष काम्यान् पशूनालभते, योनिद्वैन्द्राग्नेन काम्यं पशुमालभन्त^(५) इदमालम्भः ससृज्यै ॥ १ ॥

पञ्चधा वै देवा व्युत्क्रामन्, अग्निर्वसुभिः, सोमो रुद्रैः, इन्द्रो

(१) षष्ठे मासे इति ख०, ग० च ।

(२) शठं वायःकाम इति ख० ।

(३) एवार्ध्नीतीति ख०, भ० च० । एव अर्ध्नीतीति ट० ।

(४) मिथुनमन्वाविन्ददिति च०, भ०, च० । मिथुनं विन्ददिति ट० ।

(५) पशुमालभतेति ट० ।

मरुद्भिः, वरुण आदित्यैः, बृहस्पतिर्विश्वेदेवैः । ते देवा अब्रुवन्,
असुरेभ्यो वा इदं भ्रातृभ्यो रुध्यामः, यन्निधो विभृयास्मः, या
न इमाः प्रियास्तन्वस्ताः समवद्यामहा इति । ताः समवाद्यन्त,
ताभ्यः सन्निर्गच्छात्, यो नः प्रथमोऽन्योन्यस्मै द्रुह्यादिति । यत्तन्वः
समवाद्यन्त, तत् तानूनमस्य तानूनमृत्वं । ततो देवा अभवन्
परासुराः । तस्माद्यस्तानूनमृत्वं प्रथमो द्रुह्यति, स आर्त्तिमा-
र्च्छति । यत्तानूनमृत्वं समवद्यति, भ्रातृव्याभिभूत्यै भवति,
आत्मना परास्याप्रियो भ्रातृव्यो भवति ॥ २ ॥

पञ्चकृत्वोऽवद्यति, पाङ्क्तो यज्ञः, पञ्चधा हि ते ताः समवा-
द्यन्त । आयतये त्वा गृह्णामीत्याह, प्राणो वा आयतिः, प्राणमेव
तेन प्रीणाति । परिपतये त्वेत्याह, मनो वै परिपतिः, मन एव
तेन प्रीणाति । तनूनमृ इत्याह, तन्वो हि ते ताः समवाद्यन्त ।
शक्करायेत्याह, शक्त्यं^(१) हि ते ताः समवाद्यन्त । शक्मन
ओजिष्ठायेत्याह, ओजिष्ठं हि ते तदात्मनः समवाद्यन्त । अना
धृष्टमित्याह, अनाधृष्टं ह्येतत्^(२) । अनाधृष्टमित्याह, अनाधृष्ट
ह्येतत्^(३) । देवानामोज इत्याह, देवानां ह्येतदोजः । अभि
शस्तिपा इत्याह, अभिशस्तिपा ह्येतत् । अनभिशस्तेनमित्याह,
अनभिशस्तेन ह्येतदनु मे दीक्षां दीक्षापतिर्मन्यन्तामनु तपस्त-
पस्यति । अञ्जसा सत्यमुपगेषां स्त्रिते माधा इत्याह, यथा
यजुरेवैतत् ॥ ३ ॥

१ शक्तिमिति च० ।

२ अनाधृष्टमित्याहानाधृष्ट ह्येतदिति ऋ० । अनाधृष्टमित्याहानाधृष्ट ह्येतदिति ट० ।

३ अनाधृष्टमित्याह, अनाधृष्टं ह्येतदिति ऋ० ।

धृत वै देवा वज्रं कृत्वा सोममघ्नन्^(१) । सुचौ बाहू, तस्मात् सुचौ सौमीमाहुतिं नासाते । अवधीयेत सोमः, तस्मात् सुचौ चाज्यं चान्तिकमाहर्षीत् । अन्तिकमिव खलु वा आस्यैतत् प्रचरन्ति, यत्तानूनम्रेण प्रचरन्ति । अंशुरः सृष्टे देवसोमाप्यायतामिन्द्रायैकधनविद इत्याह, यदेवास्यापवायते यन्मीयते, तदेवास्यैतेनाप्याययन्ति । आ तुभ्यमिन्द्रः प्यायतामात्ममिन्द्राय प्यायस्वेत्याह, उभाविवेन्द्रञ्च सोमं चाप्याययन्ति । आप्याययास्मान् सखीन् सन्या मेधया प्रजया धनेनेत्याह, ऋत्विजो वा एतस्य सखायः, तानेवास्यैतेनाप्याययन्ति । स्वस्ति ते देव सोमसुत्या मुष्टचमशीयेत्याह, आशिषमेवैतामाशास्ते, प्र वा एतस्मात्लोकाः चावन्ते, ये सोममाप्याययन्ति । अन्तरिक्षदेवत्यो हि^(२) सोमः आप्यायत एष्टा राय एष्टा वामानि प्रैषे भगाय ऋतमृतवादिभ्यो नमो दिवे नमः पृथिव्या इति, द्यावापृथिवीभ्यामेव नमस्कृत्यास्मिंश्लोके प्रतितिष्ठति प्रतितिष्ठति ॥ ४ ॥

मख इत्येतद् यज्ञनामधेयं, छिद्रप्रतिषेधसामर्थ्यात् छिद्रं खमित्युक्तं, तस्य मेति प्रतिषेधः, मा यज्ञं छिद्रं करिष्यतीति । छिद्रो हि यज्ञो भिन्न इवोदधिर्विस्त्रवति । तद्वै खलु छिद्रं भवति, ऋत्विग्यजमानविमानाहापि वैषां व्यपेक्षया मन्त्रकल्पब्राह्मणानामप्रयोगाद् यथोक्तानां वा दक्षिणानामप्रदानाद्धीनाहातिरिक्ताहोत्याताद्भूतेषु प्रायश्चित्तव्यतिक्रमादिति । इत्येतद्वै सर्वं ब्रह्मण्यर्पितं ।

ब्रह्मेव विद्वान् यद् भृग्वङ्गिरोवित्सम्यगधीयानश्चरितब्रह्मचर्योऽ-
न्यूनातिरिक्ताङ्गः^(१) अप्रमत्तो यज्ञं रक्षति, तस्य प्रमादाद्यदि
वाप्यसान्निध्याद्यथा भिन्ना नीरगाधे महत्युदके सम्प्लवेत्, मत्स्य-
कच्छपशिशुमारनक्रमकरपुण्डरीकजखर^(२) जसपिशाचानां भाग-
धेयं भवति, एवमादीनां चान्येषां विनष्टोपजीविनाम् । एवं
खल्वपि यज्ञश्छिन्नभिन्नोऽपध्वस्त उत्पाताद्भुतो बहुलोऽथर्वभिर-
संस्कृतोऽसुरगन्धर्वयक्षराक्षसपिशाचानां भागधेयं भवति, एव-
मादीनां चान्येषां विनष्टोपजीविनां । तदपि श्लोकाः,

छिन्नभिन्नोपध्वस्तो विश्रुतो बहुधा मखः ।

इष्टापूर्तद्रविणं गृह्ययजमानस्यावापतत् ॥

ऋत्विजां च विनाशाय राज्ञो जनपदस्य च ।

संवत्सरविरिष्टं तद् यत्र यज्ञो विरिष्यते ॥

दक्षिणाप्रवणीभूतो यज्ञो दक्षिणतः स्मृतः ।

हीनाङ्गो रक्षसाभागी ब्रह्मवेदादसंस्कृतः ॥

चतुष्पात् सकलो यज्ञश्चातुर्होत्रविनिर्मितः ।

चतुर्विधैः स्थितो मन्त्रैर्ऋत्विग्भिर्वेदपारगैः ॥

प्रायश्चित्तेरनुध्यानैरनुज्ञानानुमन्त्रणैः ।

होमैश्च यज्ञविभ्रंशं सर्वं ब्रह्मा प्रपूरयेत् ॥ इति ।

तस्माद् यजमानो भृग्वङ्गिरोविदमेव तत्र ब्रह्माणं वृणीयात् ।
स हि यज्ञन्तारयतीति ब्राह्मणम् ॥ ५ ॥

१ अनूनातिरिक्ताङ्ग इति च०, भ०, ट० च । नातिरिक्ताङ्ग इति ग० । नूनं
तिरिक्ताङ्ग इति क० ।

२ जखरेति ख०, ग० च ।

यज्ञो वै देवेभ्य उदक्रामत्, न वोहमन्नं भविष्यामीति । नेति देवा अब्रुवन्, अन्नमेव नो भविष्यसीति । तं देवा विमेधिरः । स एभ्यो विहतः^(१) न प्रबभूव । ते होचुर्देवाः, न वै न इच्छन् विहतः^(२) अलं भविष्यति, हन्तेमं सम्भरामीति । तं सज्जम्भुः । तं सम्भृत्योचतुरश्विनौ, इमं भिषज्जतमिति । अश्विनौ वै देवानां भिषजावश्विनावध्वर्यू, तस्मादध्वर्यू घर्मं सम्भरत । तं सम्भृत्योचतुः, ब्रह्मन् घर्मेण प्रचरिष्यामः, होतर्घर्ममभिष्टुहि, उद्गातः सामानि गायेति । प्रचरत घर्ममित्यनुजानाति । ब्रह्मप्रसूता हि प्रचरन्ति, ब्रह्म हेदं प्रसवानामीशे, सवितृप्रसूततायै घर्मं तपामि, ब्रह्म जज्ञानमियम्पित्रा राष्ट्रे त्वग्र इति । घर्मं ताप्यमानमुपासीत, शस्त्वदर्धर्चश आहावप्रतिगरवर्जं रूपसमृद्धाभिः । एतद्वै यज्ञस्य समृद्धं, यद्रूपसमृद्धं । यत् कर्म क्रियमाणमृग्यजुर्वाभिवदति, स्वस्ति तस्य यज्ञस्य पारमश्रुते । य एवं वेद, वेदमिथुनं वा एतत् यद् घर्मः, तस्मादन्तर्धा हि^(३) प्रचरन्त्यन्तर्हिता वै मिथुनं चरन्तीति । तदेतदेव मिथुनमित्याचक्षते, तस्य यो घर्मः, तच्छिन्नं, यो शफ्री, तावाण्डौ, य उपयमनीके, श्रीणिकपाले, यत्पयः, तद्रेतः, तदग्नी देवयोन्यां रेती ब्रह्ममयं धत्ते प्रजननाय । सोमिर्देवयोनिर्ऋतमयो यजुर्मयः साममयो ब्रह्ममयोऽमृतमय आहुतिमयः सर्वेन्द्रियः सम्पन्नी यजमान ऊर्ध्वः स्वर्गं लोकमेति । तदाहुः, न प्रथमयज्ञे

१, २: विरत इति ख० । विहत इति क० ।

३ अन्तर्धायेति क० ।

प्रवर्ग्यं कुर्वीत, अनुपनामका (१) ह वा एनमुत्तरे यज्ञक्रतवी भवन्तीति । कामन्तु योनूचानः (२) श्रोत्रियः स्यात्, तस्य प्रवृज्जगात्, आत्मा वै स यज्ञस्येति विज्ञायते, अपशिरसा ह वा एष यज्ञेन यजते, योऽप्रवर्ग्येण यजते । शिरो ह वा एतद्यज्ञस्य, यः प्रवर्ग्यः । तस्मात् प्रवर्ग्यवत्यैव (३) याजयेन्नाप्रवर्ग्येण । तदप्येषाभ्यनूक्ता, चत्वारि ऋङ्गेति ॥ ६ ॥

देवाश्च ह वा ऋषयश्चासुरैः संयत्ता आसन् । तेषामसुराणामिमाः पुरः प्रत्यभिजिता आसन्, अयस्मयौ पृथिवी, रजतान्तरिक्षं, हरिणी द्यौ । ते देवाः सङ्घातं सङ्घातं पराजयन्त । ते विदुः, अनाथतना हि वै श्यः, स्मः ? तस्मात् पराजयामहा इति एताः ता पुरः प्रत्यकुर्वत, हविर्धानन्दिव आग्नीध्रमन्तरिक्षात्सदः पृथिव्याः । ते देवा अब्रुवन्, उपसदमुपायाम, उपसदा वै महापुरञ्जयन्तीति । त एभ्यो लोकेभ्यो निरघ्नन्, एकयामुष्माल्लोकादेकयान्तरिक्षादेकया पृथिव्याः । तस्मादाहुः, उपसदा वै महापुरञ्जयन्तीति । त एभ्यो लोकेभ्यो निर्हता ऋतून् प्राविशन् । ते षडुपायन्, तानुपसद्भिरेवर्तुभ्यो निरघ्नन्, द्वाभ्यामुष्माल्लोकाद् द्वाभ्यामन्तरिक्षाद् द्वाभ्यां पृथिव्याः । त ऋतुभ्यो निर्हताः संवत्सरं प्राविशन् । ते द्वादशोपायन्, तानुपसद्भिरेव संवत्सरा निरघ्नन्, चतसृभिरमुष्माल्लोकाच्चतसृभिरन्तरिक्षाच्चतसृभिः पृथिव्याः । ते संवत्सरा निर्हता अहोरात्रे प्राविशन्, ते यत्साय-

१ कुर्वीतामुपनामका इति भ०, ट० च ।

२ कामं रूपोनूचान इति ख०, ग० च ।

३ प्रवर्ग्यतयैवेति ग०, भ०, ट० च । प्रवर्ग्यतयैवेति क० ।

मुपायन्, तेनैनान् रात्र्या अनुदन्त,^(१) यत् प्रातः, तेनाङ्गः ।
तस्माद्द्वौः सायम्प्रातस्तनमाप्यायते । प्रातःसायन्तनन्तानुपसद्भिरे-
वैभ्यो लोकेभ्यो नुदमान आयन् । ततो देवा अभवन् परासुराः ।
सर्वेभ्य एवैभ्यो लोकेभ्यो भ्रातृव्यनुदमान एति, य एवं विद्वानुप-
सदमुपैति ॥ ७ ॥

न द्वादशाग्निष्टोमस्योपसदः स्युः, अशान्ता निर्मृज्येरन्^(२)तिस्त्रोऽ-
हीनस्य, उपरिष्टाद्यज्ञक्रतुर्गरीयानभिषीदेत्, यथागुरुर्भारी ग्रीवा
निश्रीणीयादार्त्तिमार्क्केदत् । द्वादशाहीनस्य कुर्यात्, प्रत्यु तथैव^(३)
सयत्वाय । तिस्त्रोग्निष्टोमस्योपसदः स्युः, शान्ताग्निर्मार्गाय ।
ते देवा असूर्यान्^(४) इमांल्लोकानान्ववैतुमाधृणुवन्^(५) । तान-
ग्निना मुखेनान्ववायन्, यदग्निमनुष्टुपसदां प्रतीकानि भवन्ति ।
यथा चेतपतिः चेत्रे न्ववनयन्ति एवमेवैतदग्निना मुखेनेमांल्लोका-
नभिनयन्तो यन्ति । यो ह वै देवान् साध्यान्वेद, सिद्धयत्यस्मै ।
इमे वाव लोकाः, यत्साध्या देवाः । स य एवमेतान् साध्यान्वेद,
सिद्धयत्यस्मै सिद्धयत्यमुष्मे । सिद्धयत्यस्माल्लोकात्, य एवं विद्वानुप-
सदमुपैति ॥ ८ ॥

अथ यत्राह, अध्वर्युरग्नीदेवपत्नीर्व्याचक्ष्व, सुब्रह्मण्य सुब्रह्मण्य-
माह्वयेति । तदपरेण गार्हपत्यं प्राङ्मुखस्तिष्ठन्नवान्नाग्नीध्रो^(६)

१ आनुदन्तेति च० ।

२ निरमृज्येरन्निति भा०, ट० च ।

३ प्रत्युतथै इति ख०, च०, क० च । प्रत्यु तथैवा इति ग० ।

४ असूर्यान्निति क० ।

५ नान्ववैतमाधृणुवन्निति भा० । नान्वैतमाधृणुवन्निति ट० ।

६ तिष्ठन्नत्यननत्ताग्नीध्र इति क० । तिष्ठन्नवाननाग्नीध्र इति म० ।

देवपत्नीर्व्याचष्टे, पृथिव्यग्नेः पत्नी, वाग् वातस्य पत्नी, सेनेन्द्रस्य पत्नी, धेना बृहस्पतेः पत्नी, पथा पूषणः पत्नी, गायत्री वसूनां पत्नी, त्रिष्टुप् रुद्राणां पत्नी, जगत्यादित्यानां पत्नी, अनुष्टुप् मिचस्य पत्नी, विराङ् वरुणस्य पत्नी, षड्क्तिर्विष्णोः पत्नी, दीक्षा सोमस्य राज्ञः पत्नीति । अतिभ्रातृव्यानारोहति, नैनं भ्रातृव्या आरोहन्ति, उपरि भ्रातृव्यानारोहति, य एवं विद्वानग्नीध्रो देव-पत्नीर्व्याचष्टे ॥ ६ ॥

यथा वै रथ एकैकमरमभिप्रतितिष्ठन् वर्त्तते, एवं यज्ञ एकैकां तन्वमभिप्रतितिष्ठन्नेति । पुरा प्रचरितोराग्नीध्रीये होतव्या एतद्ध वा उवाच वासिष्ठः सात्यहव्यः, अस्कं सोम इत्युक्ते मा सूक्ष्मत प्रचरत प्रातर्वावाद्याहं सोमं संस्थापयामीति । नास्य सोमं स्कन्दति, य एवं विद्वान्त् सोमं पिवति, स ह स्म वसुसैहास-न्यामासीनः सक्तुभिरुपमथ्य सोमं पिवति, अहं वाव सर्वतो यज्ञं वेद, य एतान्^(१) वेद, न मामेष हिंसिष्यतीति । नैनं सोमपी-थोनपेयो हिनस्ति, य एवं विद्वान्त् सोमं पिवति । तं ह स्म यदाहुः, कस्मात्त्वमिदमासन्ध्यामासीनः सक्तुभिरुपमथ्य सोमं पिवसीति । देवतास्वेव यज्ञं प्रतिष्ठापयामीति अवबोद्धाह्व-णः । यस्यैवं विदुषो यस्यैवं विद्वान् यज्ञार्तान् यज्ञे प्रायाश्चित्तं^(२) जुहोति, देवतास्वेव यज्ञं प्रतिष्ठापयति । यज्ञार्त्तिं प्रतिजुहयात्, सयोनित्वाय । त्रयस्त्रिंशद्वै यज्ञस्य तन्व इति, एकात्रविंशत्-स्तोमभागाः, त्रीणि सवनानि, यज्ञश्चतुर्थः, स्तोमभागैरेवैतत्

१ एतामिति ख०, च०, क०, च ।

२ प्रायश्चित्तिमिति च०, क० च ।

स्तोमभागान् प्रति प्रयुङ्क्ते, सवनैः सवनानि, यज्ञेन यज्ञं, सर्वा ह वा अस्य यज्ञस्य तन्तः प्रयुक्ता भवन्ति, सर्वा आप्ताः सर्वा अवरुद्धा देवस्य सवितुः प्रसवे बृहस्पतये स्तुतेति । यद्यद्वै सविता देवेभ्यः प्रासुवत् तेनाध्वुवन्, सवितृप्रसूता एव स्तुवन् पृधुवन्, पृथ्यन्ते ह वा अस्य स्तोमाः, यज्ञ ऋध्यते, यजमान ऋध्यते, प्रजाया ऋध्यते, पशुभ्य ऋध्यते, ब्रह्मणे यस्यैवं विद्वान् ब्रह्मा भवति ॥१०॥

देवाश्च ह वा असुराश्चास्यधन्त, ते देवाः समावदेवा यज्ञे कुर्वाणा आसन्, यदेव देवा अकुर्वन्त, तदसुरा अकुर्वन्त, तेन व्यावृत्तमगच्छन्^(१) । ते देवा अब्रुवन्, नयतेमं यज्ञं तिर उपर्यसुरेभ्य स्तेस्यामहे इति । तमेताभिराच्छाद्योदक्रामन्ति, यजूंषि यज्ञे समिधः स्वाहेति । तन्तिर उपर्यसुरेभ्यो यज्ञमतन्वत, तमेषां यज्ञमसुराणां न्ववाय्, ततो न देवा अभवन् परासुराः । स य एवं विद्वांस्तिर उपर्यसुरेभ्यो यज्ञं तनुते, भवत्यात्मना परास्याप्रियो भ्रातृव्यो भवति । एतैरेव जुहुयात्स वृतयज्ञे^(२) चतुर्भिश्चतुर्भिरन्वाख्यानं पुरस्तात् प्रातरनुवाकस्य जुहुयात्, एतोवान् वै यज्ञः, यावानेष यज्ञस्तं वृङ्क्ते, स यज्ञो भवति, अयज्ञ इतरः । एतैरेव जुहुयात्, पुरस्ताद् द्वादशाहस्य । एष ह वै प्रत्यक्षं द्वादशाहः, तमेव आलभ्य एतैरेव जुहुयात्, पुरस्ताद् दीक्षायाः । एषा ह वै प्रत्यक्षं दीक्षा, तामेवालभ्यैतैरेवातिथ्यमभिमृशेत्, यज्ञेन यज्ञमयजन्त देवा इति ॥११॥

यत्र विजानाति, ब्रह्मन्स्तोमोऽस्कन्निति । तमेतया लभ्याभिम

१ यावन्तमगच्छन्निति भा०, ट० च ।

२ वृतयज्ञे इति इ० ।

न्वयते, अभूद्देवः सविता वन्द्योनूनः^(१) इदानीमङ्ग उपवाच्यो
 नृभिः, वि यो रत्ना भजति^(२) मानवेभ्यः श्रेष्ठो अत्र द्रविणं यथा
 दधदिति । ये अग्नयो अप्सुन्तरिति सप्तभिरभिजुहोति । यदेवा
 स्यावस्कन्नं भवति, तदेवास्यैतदग्नौ स्वगाकरोति । अग्निर्हि सुकृ-
 तीनां^(३) हविषां प्रतिष्ठा । अथ विसृष्ट्य वैप्रुषान् होमान् जुह्वति,
 द्रप्सश्चस्कन्देति । या एवास्याभिषूयमाणस्य विप्रुषः स्कन्दन्ति,
 अंशुर्वा ता एवास्यैतदाहवनीये स्वगाकरोति । आहवनीयो
 ह्याहुतीनां प्रतिष्ठा । यस्ते द्रप्स स्कन्दतीति, स्तोको वै द्रप्सः ।
 यस्ते अंशुर्बाहुच्युतो धिषणाया उपस्थादिति, बाहुभिरभिच्युतां-
 शुरधिषवणाभ्यामधिस्कन्दन्ति । अध्वर्योर्वा पर्षः पवित्रात्तन्ते
 जुहोमि मनसा वषट्कृतमिति, तद्यथा, वषट्कृतं स्वाहाकृतं
 हुतमेवं भवति ॥ १२ ॥

ऋषयो वा इन्द्रं प्रत्यक्षं नापश्यन् । तं वसिष्ठ एव प्रत्यक्षं
 अपश्यत् । सोऽविभेत्, इतरेभ्य ऋषिभ्यो मा प्रवोचदिति ।
 सोऽब्रवीत्, ब्राह्मणन्ते वक्ष्यामि, यथा त्वत्पुरोहिताः प्रजाः
 प्रजनयिष्यन्ते^(४), अथेतरेभ्य ऋषिभ्यो मा प्रवोचदिति । तस्मा
 एतान् स्तोमभागानुवाच । ततो वसिष्ठपुरोहिताः प्रजाः प्रजा-
 यन्त । स्तोमो वा एतेषां भागः, तस्त्वोमभागानां स्तोमभा-

१ वन्द्योनून इति ख०, भ०, ट० च ।

२ वि यो रत्नाभजतीति ख०, ग०, च० ।

३ सुकृतीनामिति ख०, च०, भ० च ।

४ प्रजनयिष्यन्ते इति भ० ।

यज्ञं प्राह । प्रेतिरसि धर्मणे त्वेति, धर्मो मनुष्याः, मनुष्येभ्य
 एव यज्ञं प्राह । अनितिरसि सन्धिरसि प्रतिधिरसीति, त्रयो
 वै लोकाः लोकेष्वेव यज्ञं प्रतिष्ठापयति । विष्टम्भोसीति,
 वृष्टिमेवावरुन्धे । प्रावोस्यङ्गासीति^(१), मिथुनमेव करोति ।
 उशिगसि प्रकेतोऽसि सुदितिरसीति, अष्टौ वसव एकादश-
 रुद्रा द्वादशादित्या वाग् द्वात्रिंशी स्वरस्त्वयस्त्रिंशस्त्वयस्त्रिंशद्देवा
 देवेभ्य एव यज्ञं प्राह । ओजोसि पितृभ्यस्त्वेति, बलमेव तत्
 पितृननुसन्तनोति । तन्तुरसि प्रजाभ्यस्त्वेति, प्रजा एव पशू-
 ननुसन्तनोति । रेवदस्योषधीभ्यस्त्वेति, ओषधीष्वेव यज्ञं प्रति-
 ष्ठापयति । पृतनाषाडसि पशुभ्यस्त्वेति, प्रजा एव पशूननु-
 सन्तनोति । अभिजिदसीति, वज्रो वै षोडशी, व्यावृत्तोसौ
 वज्रः, तस्मादेषोन्ये व्यावृत्तः । नाभुरसीति, प्रजापतिर्वै सप्त-
 दशः, प्रजापतिमेवावरुन्धे ॥ १३ ॥

अधिपतिरसि धरुणोसि सत्सर्पोसि वयोधा असीति^(२),
 प्राणोपानश्चक्षुः श्रोत्रमित्येतानि वै पुरुषमकरन् । प्राणानुपैति,
 प्रजात्या एव । त्रिवृदसि प्रवृदसि स्ववृदस्यनुवृदसीति, मिथुन-
 मेव करोति । आरोहोसि प्ररोहोसि^(३) संरोहोस्यनुरोहोसीति,
 प्रजापतिरेव । वसुकोसि वस्यष्टिरसि वेषश्रीरसीति^(४), प्रति-
 गत्वं । रश्मिरसि क्षयाय त्वेति, क्षयो वै देवाः, देवेभ्य एव

१ प्रावोस्यङ्गासीति इति ग० ।

२ वयोधासीति च०, क०, च ।

३ प्रारोहोसि इति भ० ।

४ वेषश्रीरसीति भ० ।

ष्ठितिरेव । आक्रमोसि सङ्क्रमोस्यत्क्रमोस्यक्त्वान्तिरसीति,
 ऋद्धिरेव^(१) । यद्यद्वै सविता देवेभ्यः प्रासुवत्, तेनार्ध्रुवत्^(२)
 सवित्प्रसूता एव स्तुवन् नृध्रुवन्ति^(३) । बृहस्पतये स्तुतेति,
 बृहस्पतिर्वा आङ्गिरसो देवानां ब्रह्मा । तदनुमत्यै वो भूर्जन-
 दिति,^(४) प्रातःसवन ऋग्भिरेवोभयतोथर्वाङ्गिरोभिर्गुप्ताभिर्गुप्तै
 स्तुतेत्येव । ओं भुवो जनदिति, माध्यन्दिने सवने यजुर्भिरे-
 वोभयतोथर्वाङ्गिरोभिर्गुप्ताभिर्गुप्तैस्तुतेत्येव । ओं स्वर्जनदिति,
 तृतीयसवने सामभिरेवोभयतोथर्वाङ्गिरोभिर्गुप्ताभिर्गुप्तै स्तुतेत्येव ।
 अथ यद्यहीन उक्थः षोडशी वाजपेयोतिरात्रोऽप्तोर्यामा वा स्यात्,
 सर्वाभिः सर्वाभिरत ऊर्ध्वं व्याहृतिभिरनुजानाति । ओं भूर्भुवः
 स्वर्जनदृधत् करदृहन् महत्तच्छमोमिन्द्रवन्त स्तुतेति, सेन्द्रान्माप-
 गायत सेन्द्रांस्तुत इत्येव । इन्द्रियवान् नृद्धिमान्^(५) वशीयान्
 भवति, य एवं वेद, यश्चैवं विद्वान् स्तोमभागैर्यजते ॥ १४ ॥

यो ह वा आयतांश्च प्रतियतांश्च स्तोमभागान् विद्याच्च^(६)
 विष्पधमानयोः सवृतसोमयोः, ब्रह्मास्यास्तुतोषे स्तुतोर्जे स्तुतदेवस्य
 सवितुः सवे बृहस्पतिं वः प्रजापतिं वो वसून्वो देवान् रुद्रान्वो

१ ऋद्धिरेवेति ख०, ग०, च० च ।

२ तेनार्ध्रुवन् इति च० ।

३ रिध्रुवन्ति इति ख०, ग०, च । यृद्ध्रुवतीति च० ।

४ वाभूर्जनदिति इति ख०, ग०, च ।

५ सेन्द्रियांस्तुतेत्येवेन्द्रियावानृद्धिमान् इति ख०, । सेन्द्रियांस्तुतेत्येवेन्द्रियवान्
 नृद्धिमानिति च० ।

६ विद्याच्च इति ख० ।

देवानादित्यान्वो देवान् साध्यान्वो देवानास्यान्वो देवान्विश्वान्वो
 देवान् सर्वान्वो देवान्विश्वतस्परि हवामहे जनेभ्योस्माकम-
 स्तु केवल इतः कृणोतु वीर्यम्, इत्येते ह वा आयताश्च प्रतिय-
 ताश्च स्तोमभागाः, ताञ्जपन्नुपर्युपरि परेषां ब्रह्माणमवेक्षेत^(१) ।
 तत एषामधःशिरा ब्रह्मा पतति, ततो यज्ञः, ततो यजमानः ।
 यजमानेऽधःशिरसि पतिते स देशोऽधःशिराः पतति । यस्मिन्नर्धे
 यजन्ते देवाश्च ह वा असुराश्च, सवृतसीमी यज्ञावतनुताम् ।
 अथ बृहस्पतिराङ्गिरसो देवानां ब्रह्मा, स आयतांश्च प्रति-
 यतांश्च स्तोमभागान् जपन्नुपर्युपर्यसुराणां ब्रह्माणमवेक्षे-
 त । तत एषामधःशिरा ब्रह्माऽपतत्, ततो यज्ञः, ततोऽसुरा
 इति ॥ १५ ॥

देवा यज्ञं पराजयन्त, तमाग्नीध्रात्पुनरुपाजयन्त, तदेतद्यज्ञ-
 ष्यापराजितं, यदाग्नीध्रं यदाग्नीध्राधिष्णयान्विहरति । तत एवैनं
 पुनस्तनुते पराजित्यै । अप खलु वा एते गच्छन्ति, ये वहिष्यवमानं
 सर्पन्ति । वहिष्यवमाने स्तुत आह अग्नीत्, अग्नीन्विहर, वहि-
 स्तृणीहि, पुरोडाशानलङ्कुर्विति । यज्ञमेवापराजित्य पुनस्त-
 न्वाना आयन्त्यङ्गारैर्द्वे सवने विहरति, शलाकाभिस्तृतीयसवनं
 मश्रुक्रत्वाय । अथो सम्भवत्येवमेवैतत्, दक्षिणतो वै देवानां यज्ञं
 रक्षांस्यजिघांसन्, तान्याग्नीध्रेणापाघ्नत । तस्माद्दक्षिणामुखस्ति-
 ष्ठन्नग्नीत् प्रत्याश्रावयति, यज्ञस्याभिजित्यै रक्षसामपहत्यै
 रक्षसामपहत्यै ॥ १६ ॥

तदाहुः, अथ कस्मात् सौम्य एवाध्वरे प्रवृताहुतीर्जुह्वति, न हविर्यज्ञ इति । अकृत्स्ना वा एषा देवयज्या, यद्वविर्यज्ञः । अथ हैषैव कृत्स्ना एषा देवयज्या, यत् सौम्योध्वरः, तस्मात् सौम्य एवाध्वरे प्रवृताहुतीर्जुह्वति । जुष्टो वाचे भूयासं जुष्टो वाचस्पतये देवि वाग् यदाचो मधुमत्तमं, तस्मिन्ना धाः स्वाहा वाचे स्वाहा वाचस्पतये स्वाहा सरस्वत्यै स्वाहा सरस्वत्या इति, पुरस्तात् स्वाहाकारेण जुहोति । तस्माद्वाग् अत ऊर्ध्वमुत्सृष्टा यज्ञं वहति । मनसोन्तरा^(१), मनसा हि मनः प्रीतम् । तदु हैके सप्ताहुतीर्जुह्वति, सप्त छन्दांसि प्रवृत्तानि प्रतिमन्त्रमिति वदन्तः । यथा मेखला पर्यस्यते मेध्यस्य चामेध्यस्य च विहृत्यै, एवं हैवैते न्युप्यन्ते, मेध्यस्य च विहृत्यै यज्ञस्य विहृत्यै । प्राचीनं हि धिष्ण्येभ्यो देवानां लोकाः, प्रतीचीनं मनुष्याणां । तस्मात् सोमं पिवता प्राञ्चो धिष्ण्या नोपसर्प्याः । जनं ह्येतद्देवलोकां ह्यु ध्यारोहन्ति, तेषामितदायतनं चोदयनं च, यदाग्नीध्रं च सदश्च । तद्योऽविद्वान् सञ्चरति, आर्त्तिमाच्छति । अथ यो विद्वान्, सञ्चरति, न स धिष्णोयामार्त्तिमाच्छति ॥ १७ ॥

प्रजापतिर्वै यज्ञः, तस्मिन् सर्वे कामाः सर्वा इष्टीः सर्वममृतत्वं । तस्य हैते गोप्तारः, यद्विष्ण्वीयः, तान् सदः प्रसृप्स्यन्^(२) मस्करोति, नमो नम इति । न हि नमस्कारमतिदेवाः, ते ह नमसिताः कर्त्तारमतिस्त्वजन्तीति । तत एतं प्रजापतिं यज्ञं प्रपद्यते, नमो नम

१ मनसोन्तरामिति ख० ।

२ प्रसृप्स्यन्निति ख० ।

इति॥ न हि नमस्कारमतिदेवाः, स तत्रैव यजमानः सर्वान् कामानाप्नोति सर्वान् कामानाप्नोति ॥ १८ ॥

यो वै सदस्यान् गन्धर्वान्वेद, न सदस्यामर्त्तिमाच्छति । सदः प्रसृप्सन्^(१) ब्रूयादुपद्रष्टे नम इति, अग्निर्वै द्रष्टा, तस्मा उ एवात्मानं परिदधाति सर्वमायुरेति न पुरा जरसः प्रमीयते । य एवं वेद, सदः प्रसृप्य ब्रूयादुपश्रोत्रे नम इति । वायुर्वा उ उपश्रोता, तस्मा उ एवात्मानं परिदधाति सर्वमायुरेति न पुरा जरसः प्रमीयते, य एवं वेद । सदः प्रसर्पन् ब्रूयात्, अनुख्यात्रे नम इति, आदित्यो वा अनुख्याता तस्मा उ एवात्मानं परिदधाति सर्वमायुरेति न पुरा जरसः प्रमीयते । य एवं वेद सदः प्रसृप्तो ब्रूयात्, उपद्रष्टे नम इति । ब्राह्मणो वा उपद्रष्टा, तस्मा ऊ एवात्मानं परिदधाति सर्वमायुरेति न पुरा जरसः प्रमीयते । य एवं वेद, एते वै सदस्या गन्धर्वाः, स एवमेतान् सदस्यान् गन्धर्वानविद्वान् सदः प्रसर्पति, स सदस्यामर्त्तिमाच्छति, अथ यो विद्वान् सञ्चरति, न सदस्यामर्त्तिमाच्छति । एतेन ह स्म वा आङ्गिरसः सर्वं सदः पर्याहुः, ते न सदस्यामर्त्तिमाच्छन्ति । अथ यान् कामयेत न सदस्यामर्त्तिमाच्छेयुरिति । तेभ्य एतेन सर्वं सदः परिब्रूयात्तेन सदस्यामर्त्तिमाच्छन्ति । अथ यं कामयेत प्रमीयतेति, तमेतेभ्य आवृष्वेत् प्रमीयते ॥ १९ ॥

तदाहुः, यदैन्द्रो यज्ञोय कस्मात् वावेव प्रातःसवने प्रस्थितानां प्रत्यज्ञादैन्द्रीभ्यां यजतो होता चैव ब्राह्मणाच्छंसा च । इदं ते मोक्षं मध्विति होता यजति । इन्द्र त्वा वृषभं वयमिति

ब्राह्मणाच्छंसौ । जानादेवत्याभिरितरे । कथं तेषामैन्द्रियो भवन्ति^(१) । मित्रं वयं हवामह इति, मैत्रावरुणो यजति । वरुणं सोमपीतय इति, यद्वै किञ्च पीतवत्, तदैन्द्रं रूपं, तेनेन्द्रं प्रीणाति । मरुतो यस्य हि क्षय इति, पीता यजति । ससुगोपातमो जन इति, इन्द्रो वै गोपाः, तदैन्द्रं रूपं, तेनेन्द्रं प्रीणाति । अग्ने पत्नीरिहावहेति, नेष्टा यजति । त्वष्टारं सोमपीतय इति, यद्वै किञ्च पीतवत्, तदैन्द्रं रूपं, तेनेन्द्रं प्रीणाति । उक्षान्नाय वशान्नायेत्याग्नीध्रो यजति । सोमपृष्ठाय वेधस इति, इन्द्रो वै वेधाः, तदैन्द्रं रूपं, तेनेन्द्रं प्रीणाति । प्रातर्यावभिरागतं देवेभिर्जन्या^(२)वसू, इन्द्राग्नी सोमपीतय इति । स्वयं समृद्धा अच्छावाकस्यैवमु हैता ऐन्द्रियो भवन्ति, यन्नाना-देवत्याः, तेनान्या देवताः प्रीणाति । यज्ञायत्राः, तेनाग्नेय्यः, तस्मादेताभिस्त्वयमवाप्तं भवति ॥ २० ॥

ते वै खलु सर्व एव माध्यन्दिने प्रस्थितानां प्रत्यक्षादैन्द्रीभि-र्यजन्ति, अभितृणवतीभिरेकेपि वा । सोममभि यमुग्रतर्द्ध-इति, होता यजति । सईम्पाहि य ऋजीषी तरुत्र इति, मैत्रावरुणः । एवा पाहि प्रत्नथा मन्दतु त्वेति, ब्राह्मणाच्छंसौ । आर्वाङेहि सोमकामन्वाहुरिति, पीता । तवायं सोमस्त्वः । र्वाङिति, नेष्टा । इन्द्राय सोमाः प्र दिवो विदाना इति, अच्छा-वाकः आपूर्णो अस्य कलशः स्वाहेति आग्नीध्रः । एवमु हैता अभितृणवत्या भवन्ति । इन्द्रो वै प्रातः सवनन्नाभ्यजयत्, स

१ भवतीति इति ग० ।

२ जन्या इति ख०, ग०, च । जेज्ञा इति ऋ० ट० च ।

एताभिर्माध्यन्दिनं सवनमभ्यहणवत्, तद्यदेताभिर्माध्यन्दिनं सवनमभ्यहणवत्, तस्मादेता अभ्यहणवत्यो भवन्ति ॥ २१ ॥

तदाहुः, यदैन्द्रार्भवं तृतीयसवनमथ कस्मादेक एव तृतीयसवने प्रस्थितानां प्रत्यक्षादैन्द्रार्भव्या यजति । इन्द्र ऋभुभिर्वाजवद्भिः^(१) समुक्षितमिति होतैव नानादेवत्याभिरितरे कथं तेषां मैन्द्रार्भव्यो भवन्ति । इन्द्रावरुणा सुतपाविमं सुतमिति मैत्रावरुणो यजति । युवो रथो अध्वरो देववोतय इति, बह्वनि वा ह तद्भूणां रूपम् । इन्द्रश्च सोमं पिवतं बृहस्पत इति ब्राह्मणाच्छंसी यजति । आवां विशन्विन्दवः स्वाभुव इति, बह्वनि वा ह तद्भूणां रूपम् । आ वो वहन्तु सप्तयो रघुष्पद इति पोता यजति । रघुप त्वा नः प्र जिगात बाहुभिरिति, बह्वनि वा ह तद्भूणां रूपम् । अमेव नः सुहवा आ हि गन्तनेति नेष्टा यजति । गन्तनेति, बह्वनि वा ह तद्भूणां रूपम् । इन्द्राविण पिवतं मध्वो अस्येत्यच्छावाको यजति । आ वामभ्यांसि मदिराण्यग्मन्निति, बह्वनि वा ह तद्भूणां रूपम् । इमं स्तोममर्हते जातवेदस इत्याग्नीध्रो यजति रथमिव संमहे मामनीषयेति, बह्वनि वा ह तद्भूणां रूपम् । एवमुहैता ऐन्द्रार्भव्यो भवन्ति, यन्नानादेवत्यास्तेनान्या देवताः प्रीणाति । यदु जगत् प्रासाहै जागतमु वै तृतीयसवनं तृतीयसवनस्य समष्ट्यै ॥ २२ ॥

विचक्षणवतीं वाचं भाषन्ते^(२) च नसितवतीं । विचक्षयन्ति ब्राह्मणं च न सपन्ति, प्राजापत्यं सत्यं वदन्ति । एतहै मनुष्येषु सत्यं

१ वाजमभिरिति भ० ।

२ भाषते इति ख० ।

यच्चक्षुः । तस्मादाहुराचक्ष्णमन्द्रागिति^(१) । स यदाहाद्राक्ष-
मिति । तथाहास्य अदधाति, यद्यु वै स्वयं वै दृष्टं^(२) भवति. न
बहूनां जनानामिष अदधाति -तस्माद्विचक्षणवतीं वाचं भाषन्ते
च न सितवतीं । मन्योत्तरा हैवैषो वागुदिता भवति ॥ २३ ॥

सवृतयज्ञो वा एषः, यद्दर्शपूर्णमासो । कस्य वाव देवा
यज्ञमागच्छन्ति, कस्य वा न । बहूनां वा एतत् यजमानानां
सामान्यमहः । तस्मात् पूर्वद्युर्देवताः परिगृह्णीयात् । यो ह वै
पूर्वद्युर्देवताः परिगृह्णाति, तस्य श्वोभूते यज्ञमागच्छन्ति ।
तस्माद्विहयस्य चतस्र ऋचो जपेत् । यज्ञविदो हि मन्यन्ते, सोम
एव सवृत इति यज्ञो यज्ञेन सवृतः ॥ २४ ॥

कृत्यथर्ववेदोत्तरगोपथब्राह्मणस्य द्वितीयः प्रपाठकः समाप्तः ॥२॥

अथ तृतीयप्रपाठकः ।

ओम् । देवपात्रं वै वषट्कारः । यद्वषट् करोति, देवपात्रेणैव
तद्देवतास्तर्पयति । अथो यदाभितृणन्तीरभिसंस्थं^(३) तर्पयति,
एवमेतद्देवतास्तर्पयति । यदनु वषट् करोति, तद्यथैवादीऽश्वान्वा
^(४)गा वा पुनरभ्याघारं तर्पयति । एवमेव तद्देवतास्तर्पयति, यदनु

१ आचक्ष्णमन्द्रागिति भ० ।

२ रिष्टिमिति ट० ।

३ तृणन्तीभिरभिसंस्थमिति ३० ।

४ अथा वेति ट० ।

वषट् करोति । इमानेवान्नीनुपासत इत्याहुर्धिष्णानथ कस्मात्
पूर्वस्मिन्नेवान्नी जुह्वति पूर्वस्मिन्वषट् करोति । यदेव सोमस्या-
ग्ने वीहीति अनु वषट् करोति, तेनैव वषट् करोति, धिष्णान्
प्रीणाति । अथ संस्थितान् सोमान् भक्षयन्तीत्याहुः । येषां
नानु वषट् करोति, तदाहुः, की नु सोमस्य स्विष्टकृद्भाग इति ।
यदेव सोमस्याग्ने वीहीत्यनु वषट् करोति, तेनैव संस्थितान्
सोमान् भक्षयन्तीत्याहुः । स च एष सोमस्य स्विष्टकृद्भागः,
यदनु वषट् करोति ॥ १ ॥

वज्रो वै वषट्कारः । स यं^(१), द्विष्यात् तं मनसा ध्यायन्
वषट् कुर्यात् । तस्मिंस्तद्वज्रमास्थापयति । षडिति वषट् करोति ।
षड्वा ऋतवः, ऋतूनामात्यै । वौषडिति वषट् करोति । असौ वाव
वौ ऋतवः षट्, एतमेव तद्वत्तुष्वाद्धाति, ऋतुषु प्रतिष्ठापयति ।
तदु ह स्माह, वै त एतानिव^(२) एतेन षट् प्रतिष्ठापयति ।
द्यौरन्तरिक्षे प्रतिष्ठाता, अन्तरिक्षं पृथिव्यां, पृथिव्यप्सु, आपः
सत्येन, सत्यं ब्रह्मणि, ब्रह्म तपसि । इत्येता एव तद्देवताः
प्रतिष्ठान्याः प्रतिष्ठन्तीरिदं सर्वमनुप्रतितिष्ठति । प्रतितिष्ठति
प्रजया पशुभिः, य एवं देव ॥ २ ॥

वज्रो वै वषट्काराः, वज्रो धामच्छदक्तः^(३) । स यदेवोच्चैर्बल-
वषट् करोति, स वज्रस्तन्तं^(४) प्रहरति द्विषते भ्रातृव्याय, बधं

१ स्वयमिति म०, च०, क० च ।

२ एतानि वा इति ब० ।

३ धाममदक्त इति म० ।

४ वज्रस्तन्मिमि भृ०, इ० च ।

योस्य सृत्यः, तस्मै स्तरीतवे^(१) । तस्मात् स भ्रातृव्यवता^(२)
 वषट् कृत्यः । अथ यः स यः सन्ततो निर्हाणच्छ^(३) स्वधामच्छत्,
 तन्तं प्रजाश्च पशवश्चानूपतिष्ठन्ते । तस्मात् स प्रजाकामेन पशु-
 कामेन वषट्कृत्यः । अथ येनैव षट् परार्धोति,^(४) स ऋक्तो
 रिक्त्यात्मानं^(५) रिणक्ति यजमानस्य । पापीयान् वषट्कर्त्ता
 भवति, पापीयान् यस्मै वषट् करोति । तस्मात्तस्याशान्नयेयात् ।
 किंस्वित् स यजमानस्य पापभद्रमाद्रियेतेति ह स्माह, योस्य वषट्
 कर्त्ता भवति, अत्रैवैनं यथा कामयेत तथा कुर्याद्यं कामयेत
 यथैवानीजानीभूतथैवेजानः स्यादिति । यथैवास्यर्चं ब्रूयात्तथै-
 वास्य वषट्कुर्यात् । समानमेवैनं तत् करोति, यङ्कामयेत
 पापीयान् स्यादिति । उच्चैस्तरामस्यर्चं ब्रूयान्नीचैस्तरावषट्^(६)
 कुर्यात् । पापीयान्समेवैनं तत् करोति, यं कामयेत श्रेयान्
 स्यादिति । नीचैस्तरामस्यर्चं ब्रूयादुच्चै स्तरान्वषट् कुर्यात्,
 श्रेयांसमेवैनं तत् करोति, श्रिय एवैनं तच्छ्रियमाद-
 धाति ॥ ३ ॥

यस्यै देवतायै हविर्गृहीतं स्यात्, तां मनसा ध्यायन् वषट्

१ योस्य सृप्रस्तस्मै स्तरीतस्ते इति क० । योस्य सृप्रस्तस्मै तरीतवे इति ग०,
 च० च ।

२ भ्रातृव्याह इति ऋ०, उ० च ।

३ निर्हाणच्छदिति क० ।

४ येनैव षट् परार्धोति इति ट० । येनैव षडपरार्धोति ग०, क०, भ० च ।

५ रिक्त्यात्मानमिति च०, ट० च ।

६ नीचैस्तरान् वषडिति च० ऋ० ट० च ।

कुर्यात् । साक्षादेव तद्देवतां प्रीणाति, प्रत्यक्षादेवतां परि-
गृह्णाति । सततमृचा वषट्कृत्यं सन्तत्यै सम्बोध्यते प्रजया-
पशुभिः, य एवं वेद ॥ ४ ॥

वज्रो वै वषट्कारः । स ७ एष प्रहृतः १) शान्तोदीदाय ।
तस्य ह न सर्वं एव शान्तिं वेद नो प्रतिष्ठां । तस्माद्वाप्येतर्हि भूया-
निव मृत्युः, तस्य हैषैव शान्तिरेषा प्रतिष्ठा, यद्वागिति । वषट्-
कृत्य वागित्यनुमन्त्रयते, वषट्कार मा मां प्रमृक्षी माहं त्वां प्रमृक्षं
वृहता मन उपह्वये व्यानेन शरीरं प्रतिष्ठामि, प्रतिष्ठां गच्छन्
प्रतिष्ठां मा गमयेदिति । तद् ह स्माह, दीर्घमेवैतत् सदः
प्रभोजः । सह ओज इत्यनुमन्त्रयेत्, ओजश्च ह वै सहश्च
वषट्कारश्च प्रियतमे तन्वी प्रियाभ्यामेव तत्तनूभ्यां समर्द्धयति ।
प्रियया तन्वा समृध्यते, य एवं वेद ॥ ५ ॥

वाक् च ह वै प्राणापानौ च वषट्कारः, ते वषट्कृतेवषट्-
कृते व्युत्क्रामन्ति । ताननुमन्त्रयते, वागोजः सह ओजो मयि
प्राणापानाविति । वाचं चैव तत् प्राणापानौ च होता आत्मनि
प्रतिष्ठापयति, सर्वमायुरेति, न पुरा जरसः प्रमीयते, य एवं वेद ।
शन्नो भव हृद् आपीत इन्द्रो पितेव सोमसूनवे सुशेवः । संखेव
सख्य उरु शंस धीरः प्र ण आयुर्जीवसे सोम तारोरित्यात्मनं
प्रत्यभिमृशति, ईश्वरो वा एषो प्रत्यभिमृष्टो यजमानस्यायुः प्रत्य-
विहर्तुर्मनरिहन्माभक्षयेदिति । तद्यदेतेन प्रत्यभिमृशति, आयु-
रेवास्मै तत् प्रतिरते । आप्यायस्वसन्तेपयांसीति हाभ्यां चम-
ज्ञानाप्याययन्त्यभिरूपाभ्यां । यद् यज्ञेभिरूपं, तत् समृद्धं ॥ ६ ॥

प्राणा वा ऋतुयाजाः, तद्यदृतुयाजैश्चरन्ति, प्राणानेव तद्यजमाने दधति । षडृतुनेति यजन्ति, प्राणमेव तद्यजमाने दधति । चत्वार ऋतुभिर्यजन्ति, अपानमेव तद्यजमाने दधति । द्विऋतुनेति उपरिष्ठाद्, व्यानमेव तद्यजमाने दधति । स चासुसम्भृतस्वेधाविहृतः^(१), प्राणीपानी व्यान इति । ततोऽन्यत्र गुणितस्तथाह यजमानः, सर्वमायुरेत्यस्मिंल्लोक आध्नीत्याप्नीत्यमृतत्वमक्षितं स्वर्गं लोके । ते वा एते प्राणा एव, यदृतुयाजाः । तस्मादनवानं^(२) ततो यजन्ति^(३), प्राणानां सन्तत्ये । सन्तता इव हीमे प्राणाः । अथो ऋतवी वा ऋतुयाजाः । संस्थानुवषट्कारः । योक्तानुवषट्^(४) कुर्यात्, असंस्थितानृतून् संस्थापयेत् । यस्तं तत्र ब्रूयात्, असंस्थितानृतून् समतिष्ठि । यो दुःखमनुभविष्यतीति^(५), शश्वत्तथा स्यात् ॥ ७ ॥

तदाहुः, यज्ञीता यज्ञज्ञीता यज्ञदिति, मैत्रावरुणो होत्रे प्रेष्यति, अथ कस्मादहोत्रभ्यः सद्गो होत्रांशसिभ्यो होता यज्ञज्ञीता यज्ञदिति^(६) प्रेष्यतीति । वाग्वै होता, वाक् सर्व ऋत्विजः, वाग् यज्ञहाग् यज्ञदिति । अथो सर्वे वा एते सप्तहीतारोपि वा ऋचाभ्यादितं, सप्तहीतार ऋतुया यजन्तीति । अथ य उपरिष्ठाद्

१ विहृत इति ग० । विहित इति च० ।

२ तस्मादनवानमिति ऋ०, ट० च ।

३ यजतीति ग० ।

४ योक्तानुवषडिति ग०, च०, ऋ०, ट० च ।

५ दुःखमं भविष्यतीतीति च०, ऋ०, ट० च ।

६ होत्रांशसिभ्यो होता यज्ञदिति ग० ।

संवत्सरः, संवत्सरः प्रजापतिः, प्रजापतिर्यज्ञः । स योत्र भक्षये-
द्यस्तं तत्र ब्रूयात्, अशान्तो भक्षो नानुवषट्कृत आत्मानमन्त-
रगान्न जीविष्यातीति । तथा हास्याद्यो^(१) वै भक्षयेत्,^(२) प्राणो
द्वादशर्चजामितायै, ते वै द्वादश भवन्ति, द्वादश ह वै मासाः,
भक्षः प्राण आत्मनमन्तरगादिति । तथैव ह भवति लिम्पेदिति
वाव जिघ्रेत्तत्र^(३) त द्विदेवत्येषु^(४) चेति, तदु तत्र शासनं वेद-
यन्ते^(५) अथ यदमू व्यभिचरतो नानान्योन्यमनुप्रपद्येते अध्वर्यू ।
तस्मादृतुर्ऋतुर्नानुप्रपद्येते ॥ ८ ॥

प्रजापतिर्वै यत् प्रजा असृजत, ता वै तान्ता असृजत । ता
हिङ्गारेणैवाभ्यजिघ्रत् । ताः प्रजा अमारन्^(६), तद्वध्यते वा एत-
द्यज्ञो यद्वींषि पच्यन्ते । यत् सोमः सूयते, यत् पशुरालभ्यते,
हिङ्गारेण वा एतत् प्रजापतिर्हि तमभिजिघ्रति, यज्ञस्याहतायै
^(७)यज्ञस्याह्यै यज्ञस्य वीर्यवत्तया इति । तस्मादु हिङ्क्लियते,
तस्मादु य एव पिता पुत्राणां सूर्चति, स श्रेष्ठो भवति, प्रजाप-
तिर्हि तमभिजिघ्रति । यच्छकुनिराण्डमध्यास्ते^(८) यन्न सूयते,

१ ह स्थाय इति क०, ट० च ।

२ भक्षेदिति क० ।

३ जिघ्रे तत्रेति च०, क०, ट० च ।

४ तद्विदेव तेषु इति म०, क०, ट०, च । तद्विदेव तेषु इति क० ।

५ तदन्तरशासनं वेदयते इति ग० ।

६ अश्वमारन् इति क० । अश्वमारग्निति क० ।

७ यज्ञस्याहतायै इति च०, क० च ।

८ मध्य आस्ते इति क० ।

तद्धि सापि हिङ्गुणीति । अथो खल्वाहुः, महर्षिर्वा^(१) एतद्यज्ञ-
 स्याग्ने गेयमपश्यत् । तदेतद्यज्ञस्याग्ने गेयं, यद्धिङ्कारः । तं
 देवाश्च ऋयश्चाब्रुवन्, वसिष्ठोयमस्तु, यो नो यज्ञस्याग्ने गेयमद्रा-
 गिति^(२) । तदेतद्यज्ञस्याग्ने गेयं, यद्धिङ्कारः । ततो वै स
 देवानां श्रेष्ठोभवत् । ये न वै श्रेष्ठः, तेन वसिष्ठः । तस्माद्
 यस्मिन्वासिष्ठो ब्राह्मणः स्यात्, तं दक्षिणाया नान्तरयीयात् । तथा
 → हास्य धाता हिङ्गारो भवति । अथ देवाश्च ह वा ऋषयश्च
 → यदृक्सामे अपश्यन् । तन्ह स्मैने^(३) अपश्यन् । ते यवैने अप-
 श्यन्, तत एवैनं सर्वं दोहमदुहन् । ते वा एते दुग्धे यातयामे,
 य ऋक्सामे । ते हिङ्गारेणैवाप्यायेते । हिङ्गारेण वा ऋक्-
 सामे आपीने यजमानाय दोहं दुहाते । तस्माद् हिङ्गत्याध्वर्यवः
 सोममभिषुण्वन्ति । हिङ्गत्योद्गातारः साम्ना स्तुवन्ति । हिङ्गृत्यो-
 क्यश्च ऋचात्विज्यं कुर्वन्ति । हिङ्गत्याथर्वाणो ब्रह्मत्वं कुर्वन्ति ।
 तस्माद् हिङ्गियते । प्रजापतिर्हि तमभिजिघ्रति । अथो खल्वा-
 हुः, एको वै प्रजापतेर्ब्रतं विभर्त्ति गौरिव, तदुभये पशव
 उपजीवन्ति, ये च ग्राम्या ये चारण्या इति ॥ ६ ॥

देवविशः कल्पयितव्या इत्याहुः, कुन्दसि प्रतिष्ठाप्यमिति ।
 शंसावोमित्याह्वयते, प्रातःसवने त्राक्षरेण । शंसावो दैवत्यध्वर्युः
 प्रतिष्ठणाति । पञ्चाक्षरं तत् अष्टाक्षरं सम्पद्यते । अष्टाक्षरा

१ मह ऋषिर्वेति च०, ग०, च । मह ऋषेर्वेति भ० ।

२ गेयमस्याद्रागिति इ० ।

३ ह स्मैने इति ।

वै गायत्री, गायत्रीमेवैतत्^(१) । पुरस्तात् प्रातःसवने चीकृपता^(२) मुक्थं वाचीत्याह, शस्वा । चतुरक्षरमीमुक्थशा इत्यध्वर्युः प्रतिगृणाति । चतुरक्षरं तत् अष्टाक्षरं सम्पद्यते । अष्टाक्षरा वै गायत्री, गायत्रीमेवैतत् । उभयः प्रातःसवने चीकृपता^(३) मध्वर्यो शंसावोमित्याह्वयते । माध्यन्दिने षडक्षरेण शंसावो दैवेत्यध्वर्युः प्रतिगृणाति । पञ्चाक्षरं तदेकादशाक्षरं सम्पद्यते । एकादशाक्षरा वै त्रिष्टुप्, त्रिष्टुभमेवैतत् । पुरस्तान् माध्यन्दिने चीकृपता^(४) मुक्थं वाचीन्द्रायेत्याह, शस्वा षडक्षरमीमुक्थशा यजेत्यध्वर्युः प्रतिगृणाति । पञ्चाक्षरं तदेकादशाक्षरं सम्पद्यते । एकादशाक्षरा वै त्रिष्टुप्, त्रिष्टुभमेवैतत् । उभयतो माध्यन्दिने चीकृपता^(५) मध्वर्यो शंशंसावोमित्याह्वयते । तृतीयसवने सप्ताक्षरेण शंसावोदैवेत्यध्वर्युः प्रतिगृणाति । पञ्चाक्षरं तद्वादशाक्षरं सम्पद्यते । द्वादशाक्षरा वै जगती, जगतीमेवैतत् । पुरस्तात्तृतीयसवने चीकृपता^(६) मुक्थं वाचीन्द्राय देवेभ्य इत्याह, शस्वा नवाक्षरमीमुक्थशा इत्यध्वर्युः प्रतिगृणाति । त्र्यक्षरं तद् द्वादशाक्षरं सम्पद्यते । द्वादशाक्षरा वै जगती, जगतीमेवैतत् । उभयतस्तृतीयसवने चीकृपता^(७) मिलित्वै कृन्दः, कृन्दसि प्रतिष्ठापयति । कल्पयत्येव देवविशं, य एवं वेद । तदप्येषाभ्यनूक्ता, यद्वायवे अधिगायत्रमाहितमिति ॥ १० ॥

अथैतन्नानाच्छन्दांस्यन्तरेण गता इव । अथैते अविष्टे बलिष्टे

१ गायत्रमेवैतदिति क० ।

२,३,४,५,६,७, चीकृप्तेति भ० । चीकृप्तेति क० ।

नान्तरे णव ते ताभ्यां^(१) प्रतिपद्यते, तद्वर्त्तस्कन्दं रोहस्यरूपं स्वर्गं
तदनु वा न^(२) सङ्क्रामेत् । अमृतं वै प्रणवः, अमृतेनैव तत्
मृत्युं तरति । तद्यथा मन्त्रेण वा वर्त्तनेन वा वर्त्तं सङ्क्रामेत्,
एवं तत् प्रणवेनोपसन्तनोति । ब्रह्म ह वै प्रणवः, ब्रह्मणैवास्मै तद्ब्र-
ह्मोपसन्तनोति । शुद्धः प्रणवः स्यात् प्रजाकामानां मकरान्तः ।
प्रतिष्ठाकामानां मकरान्तः प्रणवः स्यादिति हैक आहुः । शुद्ध इति
त्वेव स्थितो मीमांसितः प्रणवः । अथात इह शुद्ध इह पूर्ण इति,
शुद्धः प्रणवः स्याच्छस्त्रानुवचनयोर्मध्य इति, ह स्माह कौषीत-
किः । तथासंहितं भवति मकरान्तोवसानार्थे । प्रतिष्ठा वा अव-
सानं, प्रतिष्ठित्या एव । अथोभयोः कामयोराख्या एतौ वै छन्दः-
प्रवाहावरं छन्दः परञ्छन्दोतिप्रवहतः, तस्यायुर्नहिनस्ति, छन्दसां
छन्दोतिप्रौढं स्यात्, यत्रैव यं द्विषात्तं मनसा प्रैव विध्ये^(३) छन्दसां
क्रन्दत्वे द्रवति वाचं वा शीर्यत इति । त्रिः प्रथमां त्रिरुत्तमाम-
न्वाह, यन्नस्यैव तद्वर्त्तसौ नह्यति, स्थेन्ने वलायाविस्त्रंसाय । यद्यपि
छन्दः प्रातःसवने युज्येतार्द्धचग एव तस्य शंस्यं^(४) गायत्र्या
रूपेण । अथो प्रातःसवनरूपेणेति, न त्रिष्टुब्जगत्यावेतस्मिं
स्थानेर्द्धचगस्ये यत् किञ्चिच्छन्दः प्रातःसवने युज्येतां^(५) पच्छ
एवैनयोः शस्यमिति सा स्थितिः ॥ ११ ॥

१ बलिष्ठेनान्तरेवत्येताभ्यामिति च० ।

२ तदनुवानमिति च०. छ०, भ०, ट० च ।

३ विध्ये इति ट० ।

४ शंस्यमिति भ० ।

५ युज्येतामिति च० ।

अथात एकाहस्य प्रातःसवनं । प्रजापतिं ह वै यज्ञं तन्वानं
 वहिष्यवमान एव मृत्युं मृत्युपाशेन प्रत्युपाक्रामत् । स आग्नेया
 गायत्राज्यं प्रत्यपद्यत । मृत्युर्वाव तं पश्यत्^(१) । प्रजापतिं पर्यक्रा-
 मत् । तं सांमाज्येऽसीदत् । स वायव्या प्र उ गं प्रत्यपद्यत । मृत्यु-
 र्वाव तं पश्यत्^(२) । प्रजापतिं पर्यक्रामत् । तं माध्यन्दिने पवमाने
 सीदत् । स ऐन्द्र्या विष्टुभा मरुत्वतीयं प्रत्यपद्यत । मृत्युर्वाव तं
 पश्यत्^(३) । प्रजापतिं पर्यक्रामत्^(४) । स तेनैव द्रविणे पूर्वो
 निष्केवल्यस्य स्तोत्रियमासीदत्, तमस्तृणीत् । तस्माद् य एव
 पूर्वमासीदति, स तत् स्तृणुते । विद्वान् मृत्युरनवकाशमपा-
 द्रवत्, अश्वत्सत्, इतरो निष्केवल्यं । तस्मादेकमेवोक्थं होता
 मरुत्वतीयेन प्रतिपद्यते । निष्केवल्यमेवात्र हि प्रजापतिं मृत्युर्व्य-
 जहात् ॥ १२ ॥

मित्रावरुणावब्रवीत्, युवं न इमं यज्ञस्याङ्गमनुसमाहरतां,
 मैत्रावरुणीयां । तथेत्यब्रूतां । तौ सयुजौ सबलौ भूत्वा प्रासहा
 मृत्युमत्यैतां । तौ ह्यस्यैतद्यज्ञस्याङ्गमनुसमाहरतां मैत्रावरुणीयां^(५) ।
 तस्मान् मैत्रावरुणः प्रातःनवने मैत्रावरुणानि शंसति । तौ ह्यस्यै-
 तद्यज्ञस्याङ्गमनुसमाहरतां । यद्देव मैत्रावरुणानि शंसति, प्रति

१ मृत्युर्व्यवदेतं पश्यन् इति ऋ० । मृत्युर्वावदं पश्यदिति ग०, ऋ० च ।

२, ३, मृत्युर्वावदं पश्यदिति ऋ०, ट० च । मृत्युर्वाव तं पश्यन्निति ऋ० ।

४ ट, चिन्हित-पुस्तके तं मध्यन्दिन इत्यादिः पर्यक्रामदित्यन्तः पाठः पुनरु-
 पात्तः ।

५ ट, चिन्हितपुस्तके तथेत्यब्रूतामित्यादिमैत्रावरुणीयमित्यन्तः पाठः पुनरु-
 पात्तः ।

वां सूर उदिते विधेम नमोभिर्मित्रावरुणोत ह्यैः । उत वा-
मुषसो बुधिः^(१) साकं सूर्यस्य रश्मिभिरिति ऋचाभ्यनूक्तं ।
मा नो मित्रावरुणा नो गन्तं रिशादसेति, मैत्रावरुणस्य
स्तोत्रियानुरूपौ । प्र वो मित्राय गायतेति उक्थमुखं । प्र मित्र-
योर्वरुणयोरिति पर्यासः । आयातं मित्रावरुणेति यजति । एत
एव तद्देवते यथाभागं प्रीणाति वषट्कृत्यानुवषट्करोति । प्रत्ये-
वाभिमृशन्ते नाप्याययन्ति न ह्यनाराशंसाः सीदन्ति ॥ १३ ॥

इन्द्रमब्रवीत्, त्वं न इमं यज्ञस्याङ्गमनुसमाहरन् ब्राह्मणाच्छं-
सीयां । केन सहेति । सूर्येणेति । तथेत्यब्रूताम् । तौ सयुजौ
सबलौ भूत्वा प्रासहा मृत्युमत्यैताम् । तौ ह्यस्यैतद्यज्ञस्याङ्ग-
मनुसमाहरतां ब्राह्मणाच्छंसीयां । तस्माद् ब्राह्मणाच्छंसी
प्रातःसवन ऐन्द्राणि सूर्यन्यङ्गानि शंसति । तौ ह्यस्यैतद्यज्ञ-
स्याङ्गमनुसमाहरतां । यद्देव ऐन्द्राणि सूर्यन्यङ्गानि शंसति,
इन्द्र पिब प्रतिकामं सुतस्य प्रातःसावस्तव हि पूर्वपीतिरिति
ऋचाभ्यनूक्तम् । आयाहि सुषुमाहित आ नो याहि सुतावत
इति ब्राह्मणाच्छंसिन स्तोत्रियानुरूपौ । अयमु त्वा विचर्षण
इति उक्थमुखं । उद्देदभिस्ततामघमिति पर्यासः । इन्द्र क्रतुविद-
मिति यजति । एते एव तद्देवते यथाभागं प्रीणाति, वषट्-
कृत्यानुवषट् करोति । प्रत्येवाभिमृशन्ते नाप्याययन्ति न ह्यना-
राशंसाः सीदन्ति ॥ १४ ॥

इन्द्राग्नी अब्रवीत्, युवन्न इमं यज्ञस्याङ्गमनुसमाहरताम

च्छावाकीयां । तथेत्यब्रूताम् । तौ सयुजौ सबलौ भूत्वा
 प्रासहा मृत्युमत्यैताम् । तौ ह्यस्यैतद्यज्ञस्याङ्गमनुसमाहरता-
 मच्छावाकीयां । तस्मादच्छावाकः प्रातःसवनं इन्द्राग्नानि
 शंसति । तौ ह्यस्यैतद्यज्ञस्याङ्गमनुसमाहरतां । यद्देवैन्द्राग्नानि
 शंसति, प्रातर्यावभिरागतन्देवेभिर्जेन्या वसू । इन्द्राग्नी सोम-
 पीतय इति, ऋचाभ्यनूक्तम् । इन्द्राग्नी आगतन्तोशा वृत्रहणा
 हुव इति, अच्छावाकस्य स्तोत्रियानुरूपौ । इन्द्राग्नी अपसस्मरी-
 त्युक्थमुखं । इहेन्द्राग्नी उपह्वय इति पर्यासः । इन्द्राग्नी आगत-
 मिति, यजति । एते एव तद्देवते यथाभागं प्रीणाति वषट्-
 कृत्यानुवषट् करोति । प्रत्येवाभिमृशन्ते नाप्याययन्ति न ह्यना-
 राशः साः सौदन्ति ॥ १५ ॥

अथ शंसावोमिति, स्तोत्रियाथानुरूपायोक्थमुखाय परिधानी-
 यायै इति, चतुश्चतुराह्वयन्ते^(१) । चतस्रो वै दिशः, दिक्षु तत् प्रति-
 तिष्ठन्ते^(२) । अथो चतुष्पादः पशवः, पशूनामाख्यै । अथो चतु-
 ष्षर्वाणो हि प्रातःसवने होत्रकाः । तस्माच्चतुःसर्वे गायत्राणि
 शंसन्ति । गायत्रं हि प्रातःसवनं सर्वे समवतीभिः परिदधति ।
 तद्यत् समवतीभिः परिदधति, अन्तो वै पर्यासीन्त उदकाः, अन्ते-
 नैवान्तं परिदधति । सर्वे मध्वतीभिर्यजन्ति, तद्यत् मध्वतीभिर्य-
 जन्ति । सर्वे सुतवतीभिः पीतवतीभिरभिरूपाभिर्यजन्ति । यद्य-
 ज्जेऽभिरूपं, तत्समृद्धं । सवऽनुवषट् कुर्वन्ति, स्विष्टकृताया अनु-

१ आवहयते इति ग० ।

२ प्रतितिष्ठन्तीति ऋ० । प्रतितिष्ठते इति ग० ।

वषट्कारो नेत् स्विष्टकृतमन्तरयामेति । अयं वै लोकः प्रातः-
सवनं । तस्य पञ्च दिशः पञ्चोक्त्यानि । प्रातःसवनस्य स एतैः
पञ्चभिरुक्त्यैरेताः पञ्च दिश आग्नोत्येताः पञ्च दिश आ-
ग्नोति ॥ १६ ॥

घ्नन्ति वा एतस्मिन्, यदभिषुण्वन्ति । यज्ञं वा एतद् घ्नन्ति,
यदक्षिणा नीयन्ते । यज्ञं वा एताः सन्नक्षियन्ति, तदक्षिणानां
दक्षिणात्वं । स्वर्गो वै लोको माध्यन्दिनं सवनं । यन्माध्यन्दिने
सवने दक्षिणा नीयन्ते, स्वर्गस्य लोकस्य समर्थ्यै । बहुदेयं सेतुं वा
एतत् यजमानः संस्क्रुते स्वर्गस्य लोकस्याक्रान्त्यै प्रजाक्रान्त्यै ।
द्वाभ्यां गार्हपत्ये^(१) जुहोत्यध्वर्युः, अस्याक्रान्तेनाक्रमयत्याग्नेय्या-
ग्नीध्रीये, अन्तरिक्षं तेन । यन्माध्यन्दिने सवने दक्षिणा नीयन्ते,
स्वर्ग एतेन लोके हिरण्यं हस्ते भवति । अथ नयति, सत्यं वै
हिरण्यं, सत्येनैवैनं तन्नयति अग्रेण गार्हपत्यं जघनेन सदो-
न्तराग्नीध्रीयञ्च सदश्च । ता उदीचीरन्तराग्नीध्रीयञ्च सदश्च
चात्वालञ्चोत्सृजन्ति । एतेन ह स्म वा अङ्गिरसः स्वर्गं लोक-
मायन् । ता वा एताः पन्थानमभिवहन्ति ॥ १७ ॥

अग्नीध्रे^(१) अग्रे ददाति । यज्ञमुखं वा अग्नीत्, यज्ञमुखेनैव
तद्यज्ञमुखं समर्धयति । ब्रह्मणे ददाति । प्राजापत्यो वै ब्रह्मा,
प्रज पतिमेव तेन प्रीणाति । ऋत्विग्भ्यो ददाति, होत्रा एव तथा
प्रीणाति । सदस्त्रेभ्यो ददाति. सोमपीथस्तथा निष्क्रीणीते । न हि
तस्मा अर्हति सोमपीथः, तथा निष्क्रीणीयात् । यां शुश्रूषव आर्षे-

१ गार्हपत्येनेति भ०, उ, च ।

पाथे.प्र इति ऋ० च ।

याय ददाति, देवलोके तयार्द्धीति । यामशुश्रूषवेऽनार्धयाय ददाति, मनुष्यलोके तयार्द्धीति । यामं प्रसृताय ददाति, वनस्पतयस्तया प्रथन्ते । यां याचमानाय ददाति, भ्रातृव्यन्तया जिन्वीते । यां भीषाक्षत्रं, तया ब्रह्मातीयात् । यां प्रतिनुदन्ते, सा व्याघ्री दक्षिणा । यस्तां पुनः प्रतिगृह्णीयात्, व्याघ्री ह्येनं भूत्वा प्रवृणीयात् । अन्यथा सह प्रतिगृह्णीयात्, अथ हैनन्न प्रवृणीनाति ॥ १८ ॥

यद्गां ददाति, वैश्वदेवी वै गौः, विश्वेषामेव तद्देवानां तेन प्रियं धामोपैति । यदजं ददाति, आग्नेयो वा अजः, अग्नेरेव तेन प्रियन्धामोपैति । यदविं ददाति, आव्यन्तेनापजयति । यत्कृतान्नं ददाति, मांसन्तेन निष्क्रीणीते । यदनो वा रथो वा, शरीरन्तेन । यद्वासो ददाति, बृहस्पतिं तेन । यद्विरण्यं ददाति, आयुस्तेन वर्षीयः कुरुते । यदश्वं ददाति, सौर्यो वा अश्वः, सूर्यस्यैव तेन प्रियन्धामोपैति । अन्ततः प्रतिहर्त्वे देयं । रौद्रो वै प्रतिहर्त्ता, रुद्रमेव तन्निरवजयति । यन्मध्यतः प्रतिहर्त्वे दद्यात्, मध्यतो रुद्रमन्ववयजेत् । स्वर्भानुर्वा आसुरिः सूर्यन्तमसाविध्यत् । तदन्निरपनुनोद । तदन्निरन्वपश्यत् । यदात्रियाय हिरण्यं ददाति, तम एव तेनापहेत । अथो ज्योतिरुपरिष्ठाद्धारयति, स्वर्गस्य लोकस्य समर्थ्यै ॥ १९ ॥

अथात एकाहस्यैव माध्यन्दिनम् । ऋक् च वा इदमग्रे साम बास्तां^(१), सैव नामर्गासीत् । अमो नाम साम, सा वा ऋक् सामोपावदत्, मिथुनं सम्भवाव प्रजात्या इति^(२) । नेत्यब्रवीत्साम, ज्यायान्

१ बास्तामिति ड० । अस्तामिति ट० ।

२ प्रजापत्या इति ट० । प्राजापत्या इति च०, भ०, घ ।

वा अतो मम महिमेति । ते द्वे भूत्वोपावदताम् । ते न प्रतिवचनं
 समवदत । तास्तिस्रो भूत्वोपावदन । यत् तिस्रो भूत्वोपावदन्, तत्
 तिसृभिः समभवत् । यत् तिसृभिः समभवत्, तस्मात्तिसृभिः स्तुव-
 न्ति, तिसृभिरुद्गायन्ति, तिसृभिर्हि साम सन्धितं भवति । तस्मादे-
 कस्य बह्वो जाया भवन्ति, न हैकस्या बहवः सहपतयः । यद्वै तस्मा
 चामश्च समवदताम्, तत् सामाभवत् । तत् साम्नः सामत्वं ।
 सामं भवति श्रेष्ठतां गच्छति । यो वै भवति, स सामं भवति ।
 असामान्य इति ह निन्दन्ते । ते वै पञ्चान्यद्भूत्वा पञ्चान्यद्भूत्वा
 कल्पेताम्, आह्वावश्च हिङ्गारश्च प्रस्तावश्च प्रथमा चोद्गीथश्च
 मध्यमा च प्रतिहारश्चोत्तमा च निधनश्च वषट्कारश्च । ते यत्
 पञ्चान्यद्भूत्वा पञ्चान्यद्भूत्वा कल्पेतां, तस्मादाहुः, पाङ्क्तो यज्ञः
 पाङ्क्ताः पशव इति । यदु विराजं दशनीमभिसम्पद्येयातां,
 तस्मादाहुर्विराजो यज्ञो दशन्यां प्रतिष्ठित इति । यदु बृहत्याः
 प्रतिपद्यते । बार्हतो वा एषः, य एषस्तपति । तदेनं स्वेनरूपेण
 समर्धयति । द्वे तिस्रः करोति । पुनरादायं प्रजात्यै रूपं द्वावि-
 वाग्रे भवतः । तत उपप्रजायते ॥ २० ॥

आत्मा वै स्तोत्रियः, प्राजा अनुरूपः, पत्नी धाय्या, पशवः
 प्रगाथः, ग्रहाः^(१) सूक्त, यदन्तरात्मन्, तन्निवित्, प्रतिष्ठा परि-
 धानीया, अन्नं याज्या । सोस्मिंश्च लोके भवत्यमुष्मिंश्च प्रजया
 च पशुभिश्च गृहेषु भवति, य एवं वेद ॥ २१ ॥

स्तोत्रियं शंसति । आत्मा वै स्तोत्रियः, स मध्यमया वाचा
 शंस्तस्य आत्मानमेवा अस्य तत् कल्पयति । अनुरूपं शंसति,

प्रजा वा अनुरूपः, तस्मात् प्रतिरूपमनुरूपं कुर्वन्ति । प्रतिरूपी
 हैवास्य प्र जायामाजायते नाप्रतिरूपः । तस्मात् प्रतिरूपमनुरूपं
 कुर्वन्ति । स उच्चैस्तरामिव शंस्तव्यः, प्रजामेवास्य तच्छ्रेयसीं
 करोति । ध्याय्यां शंसति, पत्नी वै धाय्या, सा नीचैस्तरामिव
 शंस्तव्या । प्रतिवादिनी हैवास्य गृहेषु पत्नी भवति, यत्रैवं
 विद्वान् नीचैस्तराम्याय्यां शंसति । प्रगाथं शंसति, पशवो वै
 प्रगाथः, स स्वरवत्या वाचा शंस्तव्यः । पशवो वै प्रगाथः, पशवः
 स्वरः, पशूनामास्यै सूक्तं शंसति । गृहा वै सूक्तं, प्रतिवीतं तत्,
 प्रतिवीततमया वाचा शंस्तव्यम् । स यद्यपि ह दूरात् पशू-
 ल्लभते, गृहानेवैनानाजिगमिषति । गृहा हि पशूनां प्रतिष्ठा ।
 निविदं शंसति, यदन्तरात्मन्, तन्निवित्, तदेवास्य तत्
 कल्पयति । परिधानीयां शंसति, प्रतिष्ठा वै परिधानीया, प्रति-
 ष्ठाया एवैनमन्ततः प्रतिष्ठापयति । याज्यया यजति, अन्नं वै
 याज्या, अन्नाद्यमेवास्य तत् कल्पयति । मूलं वा एतद्यज्ञस्य,
 यद्वाय्याश्च याज्याश्च । तद्यदन्नाः अन्ना^(१) वाय्याश्च याज्याश्च कुर्यु-
 उन्मूलमेव तद्यज्ञं कुर्युः । तस्मात्ताः सामान्य एव स्युः ॥ २२ ॥

तदाहुः, किन्देवत्यो यज्ञ इति । ऐन्द्र इति ब्रूयात्, ऐन्द्रे वाव
 यज्ञे सति यथाभागमन्या देवता न्ववायन् । ता प्रातःसवने
 मरुत्वतीये तृतीयसवने च । अथ हैतत् केवलमेवेन्द्रस्य, यदूर्ध्वं मरु-
 त्वतीयात् । तस्मात् सर्वे निष्केवलानि शंसन्ति । यदेव निष्केव-
 लानि, तत् स्वर्गस्य लोकस्य ^(२) रूपं । य हेवनिष्केवलानि, एकं

१ तद्यन्या अन्य इति इ० । तदान्यान्या इति ग० ।

२ रूपस्येति इ० ।

ह वा अग्रे सवनमासीत् प्रातःसवनमेव । अथ हैतं प्रजापति-
 रिन्द्राय ज्येष्ठाय पुत्रायैतत् सवनं निरमिमत्, यन् माध्यन्दिनं सवनं ।
 तस्मान् माध्यन्दिने सवने सर्वे निष्केवल्यानि शंसन्ति । यदेव
 निष्केवल्यानि, तत् स्वर्गस्य लोकस्य रूपं । यदेव निष्केवल्यानि,
 या ह वै देवताः प्रातःसवने होता शंसति, ताः शस्त्वा होत्रा-
 शंसिनोनुशंसन्ति । मैत्रावरुणं त्वचं प्र उ गे होता शंसति, तदुभयं
 मैत्रावरुणं । मैत्रावरुणं मैत्रावरुणोनुशंसति । ऐन्द्रं त्वचं प्र उ
 गे होता शंसति, तदुभयमैन्द्रं । ऐन्द्रं ब्राह्मणाच्छंस्यनुशंसति,
 ऐन्द्राग्नं त्वचं प्र उ गे होता शंसति, तदुभयमैन्द्राग्नं । ऐन्द्राग्न-
 मच्छावाकोऽनुशंसति । अथ हैतत् केवलमेवेन्द्रस्य, यदूर्ध्वं मरुत्व-
 तीया । तस्मात् सर्वे निष्केवल्यानि शंसन्ति । यदेव निष्केवल्यानि,
 तत् स्वर्गस्य लोकस्य रूपं । यदेव निष्केवल्यानि, यदेदेवीरसहि-
 ष्ठमाया अथाभवत् केवलः सोमो अस्येति ऋचाभ्यनूक्तं । देवान्
 ह यज्ञस्तन्वाना असुररक्षांस्यजिघांसन् । तेऽब्रुवन्, वामदेवं त्वं
 न इमं यज्ञं दक्षिणतो गोपायेति, मध्यतो वसिष्ठं, उत्तरतो
 भरद्वाजं, सर्वाननु विश्वामित्रं । तस्मान् मैत्रावरुणो वामदेवान्
 प्रच्यवते, वसिष्ठाद्ब्राह्मणाच्छंसी, भरद्वाजादच्छावाकः, सर्वे वि-
 श्वामित्रात् । एत एवास्मैतदृषयो हरहर्नमगा अप्रमत्ता यज्ञं
 ऽक्षन्ति, य एषं वेद य एवं वेद ॥ २३ ॥

इत्यथर्ववेदोत्तरगोपथब्राह्मणस्य तृतीयः प्रपाठकः समाप्तः ॥ ३ ॥

अथ चतुर्थप्रपाठकः ।

ओम् । कया नक्षित्र आभुवत् कया त्वं न जत्येति मैत्रावरु-
णस्य स्तोत्रियानुरूपौ । कस्मिन्द्र त्वा वसुमिति बार्हतः प्रगा-
थः । तस्योपरिष्ठाद्ब्राह्मणं । सद्यो ह जातो वृषभः कनीन इति
उक्थमुखम् । एवां त्वामिन्द्र वज्रिन्नवेति पर्यासः । उशन्नपुणः^(१)
सुमना उपाक इति यजति । एतामेव तद्देवतां यथाभागं प्री-
णाति, वषट्कृत्यानुवषट्करोति । प्रत्येवाभिमृशन्ते नाप्याययन्ति,
न ह्यनाराशप्साः सोदन्ति ॥ १ ॥

तं वोदस्म मृतीषहं तत्त्वा यामि सुवीर्यमिति ब्राह्मणा-
च्छंसिनः स्तोत्रियानुरूपौ । उदु त्ये मधुमत्तमा गिर इति बार्हतः
प्रगाथः । पशवो वै प्रगाथः, पशवः स्वरः, पशूनामात्यै । अतो मध्यं
वै सर्वेषां छन्दसां वृहती, मध्यं माध्यन्दिनं सवनानां, तन्मध्ये-
नैव मध्यं समर्द्धयति । इन्द्रः पूर्भिदातिरहासमर्कैरित्युक्थमुख ।
उदु ब्रह्माख्यैरतश्रवस्येति पर्यासः । एवेदिन्द्रं वृषणं वज्रबाहुमिति,
परिदधाति । वसिष्ठासो अभ्यर्चन्ति, अर्कैरिति । अन्नं वा अर्कः,
अन्नाद्यमेवासौ तत्परिदधाति । स न स्तुतो वीरवद्वातु गोमदिति,
प्रजाञ्चैवासौ तत्पशून्वाशास्ते । यूयं पात स्वस्तिभिः सदा न इति,
स्वस्तिमती रूपसमृद्धा । एतद्वै यज्ञस्य समृद्धं, यत् रूपसमृद्धं । यत्
कर्म क्रियमाणमृग्यजुर्वाभिवदति, स्वस्ति तस्य यज्ञस्य पारमश्रुते ।
य एवं वेद यश्चैत्रं विद्वान् ब्राह्मणाच्छंसो एतया परिदधाति ।
ऋजीषो वज्रो वृषभस्तुराषाडिति यजति । एतामेव तद्देवतां
यथाभागं प्रीणाति, वषट्कृत्यानुवषट्करोति । प्रत्येवाभिमृशन्ते-
नाप्याययन्ति, न ह्यनाराशप्साः सोदन्ति ॥ २ ॥

तरोभिर्वाविदहसन्तरणिरिक्षिषासतीति, अच्छावाकस्य स्तो-

त्रियानुरूपौ । उदित्वस्य रिच्यत इति, वार्हतः प्रगाथः । तस्योक्तं
ब्राह्मण । भूय इद्वावधे वीर्यायेति उक्थमुखम् । इमामूषु प्रभृतिं
सातयेधा इति, पर्यासः । तस्य दशमोमुडरति । घोरस्य वा
आङ्गिरसस्यैतदार्घं नेद्यज्ञं निर्दहेत् शस्यमानं पिबो वधेस्व तव
द्या सुतास इति यजति । एतामेव तद्देवतां यथाभागं प्रोणाति
वषट्कृत्यानुवषट् करोति । प्रत्येवाभिभृशन्ते नाप्याययन्ति, न
ह्यनाराशंसाः सीदन्ति ॥ ३ ॥

अथाध्वर्यो शंसावोमिति, स्तोत्रियानुरूपाय प्रगाथायो
क्थमुखाय परिधानीयाया इति, पञ्चकृत्व आह्वयन्ते । पञ्चपदा
पङ्क्तिः, पाङ्क्तो यज्ञः । सर्वे ऐन्द्राणि त्रैष्टुभानि शंसन्ति । ऐन्द्र
हि त्रैष्टुभं माध्यन्दिनं सवनं । सर्वे समवतीभिः परिदधति,
तद्यत् समवतीभिः परिदधति । अन्तो वै पर्यासीन्त उदर्कः,
अन्तेनैवान्तं परिदधति^(१) । सर्वे महतीभिर्यजन्ति, तद्यत् मह-
तीभिर्यजन्ति । सर्वे सुतवतीभिः पीतवतीभिरभिरूपाभिर्यजन्ति ।
यद्यज्ञेभिरूपं, तत् समृद्धं । सर्वेनुवषट् कुर्वन्ति, स्विष्टकृत्वा
ऋभु वषट्कारो नेत् स्विष्टकृतमन्तरयामेति । अन्तरिक्षलोको
माध्यन्दिनं सवनं । तस्य पञ्च दिशः, पञ्चोक्त्यानि माध्यन्दिनस्य
सवनस्य । स एतैः पञ्चभिरुक्थैरेताः पञ्च दिश आप्नोत्येताः
पञ्च दिश आप्नोति ॥ ४ ॥

अथ यदोपासनं तृतीयसवन उपास्यन्ते, पितृनेव तेन प्रीणा-
ति । उपांशु पात्नीवतस्याग्नीध्रो यजति, रेतो वै पात्नीवत
उपांश्विव वै रेतः सिच्यते, तन्नानुवषट्करोति, नेद्रेतः सिक्त

संस्थापयामीति । असंस्थितमिव वै रेतः सित्तं समृद्धं । संस्था वा एषा, यदनुवषट्कारः । तस्मान्नानुवषट् करोति । नेष्टुरुपस्थे धिष्णान्ते वासीनो भक्षयन्ति, पत्नीभाजनं वै नेष्टा, अग्नीत् पत्नीषु रेतो^१ धत्ते, रेतसः सिक्ताः प्रजाः प्रजायन्ते प्रजानां प्रजननाय । प्रजावान् प्रजनयिष्णुर्भवति प्रजात्यै । प्रजायते प्रजया पशुभिः, य एवं वेद ॥ ५ ॥

अथ शाकलां जुह्वति । तद्यथाहिर्जीर्णायस्वचो निर्मुच्येत इषीका वा मुञ्जात्, एवं हैवैते सर्वस्मात्पापमनः सम्प्रमुच्यन्ते, ये शाकलां जुह्वति । द्रोणकलशे धाना भवन्ति, तासां हस्तैरादधति । पशवो वै धानाः, ता आहवनीयस्य भस्मान्ते निवपन्ति । योनिर्वै पशूनामाहवनीयः, स्व एवैनंस्तद्गोष्ठे निरपक्रमे निदधति । अथ स व्यावृत्तोप्सु सीमानाप्राययन्ति, तान् ह अन्तर्वेद्यां सादयन्ति, तद्धि सोमस्यायतनं । चात्वालादपरेणाध्वर्युश्चमसानग्निः पूरयित्वादीचः प्रणिधाय हरितानि तृणानि व्यवदधति । यदा वा आपश्चौषधयश्च सङ्गच्छन्ते, अथ कृत्स्नः सोमः सम्प्रयते । ता वैष्णव्यर्चा निनयन्ति । यज्ञो वै विष्णुः, यज्ञमेवैनमन्ततः^(१) प्रतिष्ठापयति । अथ यज्ञक्षः प्रतिनिधिं कुर्वन्ति, मानुषेणैवैनं तद्गच्छेण दैवं भक्षमन्तर्दधति ॥ ६ ॥

पूतिर्वा एषोमुष्मिंल्लोकेध्वर्युश्च यजमानश्चाभिवहति, तद्यदेनं दध्नानभिहुत्यावभृथमुपहरेयुः । यथा कुणपं वाति, एवमेवैनं तत् करोति । अथ यदेनं दध्नानभिहुत्यावभृथमुपहरन्ति, सर्वमेवैनं सयोनिं सन्तनुते, समृद्धिं सम्भरन्ति । अभूद्देवः सविता वन्द्यो

नून^(१) इति जुहोति, सर्वमेवैनं सपर्वाणं सम्भरन्ति^(२) । तिसृभि-
स्त्रिवृद्भिर्यज्ञो द्रष्टवतीभिरभिजुहोति, सर्वमेवैनं सर्वाङ्गं सम्भ-
रति^(३) । सौमोभिरभिजुहोति, सर्वमेवैनं स आत्मानं भरति^(४) ।
पञ्चभिरभिजुहोति, पाङ्क्तो यज्ञः, यज्ञमेवावरुन्धे । पाङ्क्ताः
पुरुषः, पुरुषमेवाप्नोति । पाङ्क्ताः पशवः, पशुष्वेव प्रतितिष्ठति ।
प्रतितिष्ठति प्रजया पशुभिः, य एवं वेद ॥ ७ ॥

अग्निर्वाव यम इयं यमौ । कुसीदं^(५) वा एतद्यमस्य^(६) यज-
मान आदत्ते, यदोषधीभिर्वेदिं स्तृणाति । तां यदनुपोष्य प्रया-
यात्, यातयेरन्नेनमेऽमुष्मिंल्लोके यमे यत्कुसीदमयमित्यमप्रतीत-
मिति^(७) वेदिमुपोषन्ती^(८) हैव सन्यमङ्कुसीदं निरवदाय^(९) अनृणो
भूत्वा स्वर्गं लोकमेति । विश्वलोपविश्वदावस्य त्वा सं जुहोमी-
त्याह, होताद्वा यजमानस्यापराभावाय यदु मिश्रमिव चरन्त्य-
ञ्जलिना सक्तान् प्रदाव्ये जुहुयात् । एष ह वा अग्निर्वैश्वानरो
यत् प्रदातव्यः, स्वस्यामेवैनं तद्योन्यां सादयति ॥ ८ ॥

अन्हां विधान्यामेकाष्टकायामूपपञ्चतुःशरावं पक्का प्रात-
रेतेन कक्षमुपोषेत् । यदि दहति पुण्यसमं भवति, यदि न दहति

१ वन्द्यो नून इति ग०, भ० च ।

२ सम्भरति इति ग०, भ०, ट० च ।

३, ४, सम्भरन्तीति च० ।

५ यम इयं पञ्चमौ कुसीदसीदमिति ग० । यम इयं यमौ यत् कुसीदमिति च० ।

६ एतद्यजमानस्येति च० ।

७ कुसीदमपमित्यप्रतीतमिति ट० । कुसीदमपमित्यमप्रतीतमिति च०, भ० च ।

८ वेदिमुपोषधीति भ०, ट० च ।

९ निर्वदायति च०, भ० ।

पापसमं भवति । एतेन ह स्म वा अङ्गिरसः पुरा विज्ञानेन दीर्घ-
 सन्नमुपयन्ति । यो ह वा उपद्रष्टारमुपश्रोतारमनुख्यातारमेव
 विद्वान्यजते, सममुष्मिंल्लोक इष्टापूर्त्तेन गच्छते । अग्निर्वा उपद्रष्टा,
 वायुर्वा उपश्रोता, आदित्योवा अनुख्याता, तान्य एवं विद्वान्य-
 जते, सममुष्मिंल्लोक इष्टापूर्त्तेन गच्छते । यन्नो नभसस्पति-
 रित्याह, अग्निर्वै नभसस्पतिरग्निमेव तदाह । एतन्नो गोपायेति
 स त्वं नो नभसस्पतिरित्याह, वायुर्वै नभसस्पतिर्वायुमेव तदाह ।
 एतन्नो गोपायेति देव संस्मानेत्याह^(१), आदित्यो वै देवसंस्मानः,
 आदित्यमेव तदाह । एतन्नो गोपायेत्ययं ते योनिरिति, अरण्यो-
 रग्निं^(२) समारोपयेत् । तदाहुः, यदरण्योः समारूढो नश्येदु-
 दस्याग्निः सीदेत्, पुनराधेयः स्यादिति । या ते अग्नेर्यज्ञिया
 तनूस्तया मे ह्यारोह तया मे ह्याविशायन्ते योनिरित्यात्मन्नग्नीन्
 समारोपयेत् । एष ह वा अग्निर्योनिः, स्वस्यामेवैनं तद्योन्यां
 सादयति ॥ ८ ॥

यो ह वा अग्निष्टोमं सान्हं वेद, अग्निष्टोमस्य सान्हस्य
 सायुज्यं सलोकतामश्रुते । य एवं वेद, यो ह वा एष तपत्येषोग्नि-
 ष्टोम एष सान्हः, तं सहैवान्हा संस्थापयेयुः, सान्हो वै नामैषः,
 तेनासन्त्वरमाणाश्चरेयुः^(३) यद्वा इदं पूर्वयोः सवनयोरसन्त्व-

१ संस्मानेत्याहेति म० । संस्मानेत्याहेति म० ।

२ अरण्योरग्निरिति म०, ड० च ।

३ सवनयोरसन्त्व-
 रमाणाश्चरेयुरिति म०, ड० च ।

रमाणाश्चरन्ति,^(१) तस्माद्देद । तं प्राच्यो ग्रामता बहुलाविष्टा ।
 अथ यद्देदं तृतीयसवने सन्त्वरमाणाश्चरन्ति,^(२) तस्माद्देदं प्रत्यञ्चे-
 दीर्घारण्यानि भवन्ति । यथैव प्रातःसवन एवं माध्यदिनसवन एवं
 तृतीयसवने, एवमु ह यजमानो प्रमायुको भवति । तेनासन्त्वर-
 माणाश्चरेयुः^(३) । यदा वा एष प्रातरुदेत्यथ मन्द्रतमं तपति,
 तस्मान्मन्द्रतमया वाचा प्रातःसवने शंसेत् । अथ यदाभ्येत्यथ
 बलीयस्तपति, तस्माद्बलीयस्या वाचा माध्यन्दिने सवने शंसेत् ।
 अथो यदाभितरामेत्यथ बलिष्ठतमं तपति, तस्माद्बलिष्ठतमया
 वाचा तृतीयसवने शंसेत् । एवं शंसेत्, यदि वा त ईशत^(४),
 वाग् हि शस्त्रं, ययानुवाचोत्तरण्योत्तरयोत्सहेत्, आसमाप्रनाय-
 तना प्रतिपद्येत^(५) । एतत् सुशस्ततरमिव भवति, स वा एष
 न कदाचनास्तमयति, नोदयति । तद्यदेनं पश्चादस्तमयतीति
 मन्यन्ते, अन्ह एव तदन्तं गत्वाथात्मानं विपर्यस्यतेहरेवाधस्तात्
 क्षणुते रात्रीं परस्तात् । स वा एष न कदाचनास्तमयति
 नोदयति । तद्यदेनं पुरस्ताद्दुदयतीति मन्यन्ते, रात्रिरेव तदन्तं
 गत्वाथात्मानं विपर्यस्यते रात्रिमेवाधस्तात् क्षणुतेऽहः पर-
 स्तात् । स वा एष न कदाचनास्तमयति नोदयति न ह वै

१, २, सन्त्वरमाणाश्चरन्तीति ग० ।

३ तेनासन्त्वरमाणाश्चरेयुरिति ग० ।

४ वाच ईशमेति ग० ।

५ प्रतिपद्यते इति ग० ।

कदाचन निम्नोचति । एतत्सह सायुज्यं सलोकतामश्नुते, य एवं वेद ॥ १० ॥

अथात एकाहस्यैव तृतीयसवनं, देवाऽसुरा वा एषु लोकेषु समयतन्त । ते देवा असुरानभ्यजयन् । ते जिता अहोरात्रयोः सन्धिं समभ्यवागुः । स हेन्द्र उवाच, इमे वा असुरा अहोरात्रयोः सन्धिं समभ्यवागुः कश्चाहञ्चेमानसुरानभ्युत्थास्यामहा इति । अहञ्चेत्यग्निरब्रवीत्, अहञ्चेति वरुणः, अहं चेति बृहस्पतिः, अहं चेति विष्णुः । तानभ्युत्थायाहोरात्रयोः सन्धेर्निर्जघ्नुः । यदभ्युत्थायाहोरात्रयोः सन्धेर्निर्जघ्नुः, तस्मादुत्था अभ्युत्थाय ह वै द्विषन्तं भ्रातृव्यं निर्हन्ति^(१), य एवं वेद । सोग्निरश्वो भूत्वा प्रथमः प्रजिगाय । यदग्निरश्वो भूत्वा प्रथमः प्रजिगाय, तस्मादाग्नेयीभिरुक्थानि प्रणयन्ति । यदग्निरश्वो भूत्वा प्रथमः प्रजिगाय, तस्मात्साकमश्वं । यत्पञ्च देवता अभ्युत्तस्थुः^(२), तस्मात्पञ्च देवता उक्थे शस्यन्ते । या वाक् सोग्निः, यः प्राणः स वरुणः, यन्मनः स इन्द्रः, यच्चक्षुः स बृहस्पतिः, यच्छ्रोत्रं स विष्णुः । एते ह वा एतान् पञ्चभिः प्राणैः समीर्योत्थापयन् । तस्मादु ह एवैताः पञ्च देवता उक्थे शस्यन्ते ॥ ११ ॥

प्रजापतिर्ह्येतेभ्यः पञ्चभ्यः प्राणेभ्यो देवान्^(३)सृजते । यदु चेदं किं च पाङ्क्तं तत् सृष्ट्वा व्याज्वलयत् । ते होचुर्देवाः, स्नानोयं

१ निहन्तीति क० । निदहन्तीति ट० ।

२ अभ्युत्तस्थुरिति क०, ट० च ।

३ प्राणेभ्यान्यन्देवानिति क०, ट० च ।

पिता मयोभूः, पुनरिमं समीर्योत्थापयामीति^(१) । स ह सत्त्व-
माख्यायाभ्युपतिष्ठते^(२), यदि ह वा अपि निर्णिक्तस्यैव कुलस्य
सम्युक्तेण यजते, सत्त्वं हैवाख्यायाभ्युपतिष्ठते । यो वै प्रजापतिः स
यज्ञः । स एतैरेव पञ्चभिः प्राणैः समीर्योत्थापितः । ये ह वा
एनं पञ्चभिः प्राणैः समीर्योत्थापयन्स्ता उ एवैताः पञ्च देवता
उक्थे शस्यन्ते ॥ १२ ॥

तदाहुः, यद्वयोर्देवतयोस्तुवत इन्द्राग्न्योरिति, अथ कस्माद्भूयिष्ठो
देवता उक्थे शस्यन्त^(३) इति । अन्तो वा आग्निमारुतमन्तरू-
क्थान्यन्त आश्विनं कनीयसीषु देवतासु स्तुवते, अन्तेष्विति ।
अथ कस्माद्भूयिष्ठो देवता उक्थे शस्यन्त^(४) इति । द्वे द्वे उक्थमुखे
भवतः, तद्यद् द्वे द्वे ॥ १३ ॥

अथ यदैन्द्रावारुणं मैत्रावरुणस्योक्तं भवति । इन्द्रावार्ह-
स्यत्यं ब्राह्मणाच्छंसिन उक्तं भवति । इन्द्रावैणावमच्छावाक-
स्योक्तं भवति । द्वे संशस्यंस्त एन्द्रं च वारुणञ्चैकमैन्द्रावारुणं
भवति । द्वे संशस्यंस्त एन्द्रं च वार्हस्यत्यञ्चैकमैन्द्रावार्हस्यत्यं
भवति । द्वे संशस्यंस्त^(५) एन्द्रं च वैणावञ्चैकमैन्द्रावैणावं भवति ।
द्वे द्वे उक्थमुखे भवतः, तद्यद् द्वे द्वे ॥ १४ ॥

अथ यदैन्द्रावारुणं मैत्रावरुणस्योक्तं भवति । इन्द्रावरुणा
सुतपाविमं सुतं सोमं पिवतं मद्यं धृतव्रतावित्यूचाभ्यनूक्तं ।

१ उत्थापयामीतीति च०, ट० च ।

२ अभ्युपगम्यते इति ङ० ।

३, ४, शस्यते इति ग० ।

५ द्वे संशस्यंस्त इति ङ० । द्वे संशस्यंस्त इति च० ।

महद्भि तृतीयसवनम् । एतूषु^(१) ब्रवाणि ता अग्निरगामि भारत
इति मैतावरुणस्य स्तोत्रियामुरूपौ । चर्षणी धृतं मघवानमुक्थ-
मित्युक्थमुखं । तस्योपरिष्ठाद्वाह्मणम् । अस्तन्नाद्यामसुरो विश्व-
वेदा इति वारुणं सांशंसिकम् । अहश्चेति वरुणोब्रवीद्देवतयोः
सांशंसायानतिशसाय । इन्द्रावरुणा यवमध्वराय न इति पर्यास
ऐन्द्रावरुणे । ऐन्द्रावरुणमस्यैतन्नित्युक्थं^(२) । तदेतत् स्वस्मि-
न्नायतने स्वस्थां प्रतिष्ठायां प्रतिष्ठापयति । इन्द्रं वा एता
देवता भूत्वा व्यजयन्त विजित्या एव । अथो इन्द्रस्यैव मिथु-
नस्य प्रजात्यै सैकपादिनी^(३) भवति । एकपादिन्या होता
परिदधति । यत्र होतुर्होत्रकाणां युञ्जन्ति^(४), तत् समृद्धन्तै
खल्वावां राजानामध्वरेवष्टत्यामिति । एवमेव केवलपर्यासं
कुर्यात् । केवलसूक्तं केवलसूक्तमेवोत्तरयोर्भवति । इन्द्रावरुणा
मधुमत्तमस्येति यजति । एते एव तद्देवते यथाभागं प्रीणाति,
वषट्कृत्यानुवषट्करोति । प्रत्येवाभिमृशन्ते नाप्याययन्ति न
ह्यनाराशत्साः सीदन्ति ॥ १५ ॥

अथ यदैन्द्रावार्हस्यत्वं ब्राह्मणाच्छंसिन उक्तं भवति, इन्द्रश्च
सीमं पिवतं बृहस्पतेस्मिन्^(५) यज्ञे मन्दसाना वृषणसू इत्यृचा-
भ्यनूक्तं महद्भि तृतीयसवनं । वयमु त्वामपूर्व्यं यो न इदमिदं

१ एतूषु इति ट० च । एतूषू इति च० ।

२ अस्यैतं नित्यमुक्थमिति च० ।

३ सैकपादिनीति भ० ।

४ युञ्जन्तीति ग० ।

५ बृहस्पते तस्मिन्निति ग० ।

पुरेति ब्राह्मणच्छंसिन स्तोत्रियानुरूपौ । प्र मंहिष्ठाय वृहते
 वृहद्रथ इत्युक्त्युत्तरं । ऐन्द्रं जागतं, जागताः पशवः, पशूना-
 माप्त्यै । जागतमु वै तृतीयसवनं तृतीयसवनस्य रूपं । उद-
 प्रतो (१) न वयो रक्षमाणा इति वाहस्यत्यं सांशंसिकं । अह-
 च्चेति वृहस्पतिरब्रवीत्, देवतयोः संशंसायानतिशंसाय (२) ।
 अच्छाम इन्द्रं मतयः स्वर्किद इति पर्याप्तं ऐन्द्रावाहस्यत्ये ।
 ऐन्द्रावाहस्यत्यमस्यैतं नित्यमुक्त्यं । तदेतत् स्वस्मिन्नायतने
 स्वस्यां प्रतिष्ठायां प्रतिष्ठापयति । इन्द्रं वा एता देवता भूत्वा
 व्यजयन्त विजित्या एव, अथो इन्द्रस्यैव मिथुनस्य प्रजात्यै ।
 वृहस्पतिर्नः परिपातु पश्चादित्येन्द्रावाहस्यत्या परिदधाति । इन्द्रा-
 वृहस्पत्योरेव यज्ञं प्रतिष्ठापयति, उत्तोरस्मादधरादधायो-
 रिन्द्रः पुरस्तादुत मध्यतो नः सखा सखिभ्यो वरिवः कृणोत्विति ।
 सर्वाभ्य एव दिग्भ्य आशिषमाशास्ते, नात्वीर्यं कामं कामयते ।
 सोमै कामः समृध्यते, य एवं वेद । यश्चैवं विद्वान् ब्राह्मणच्छंस्ये-
 तया परिदधाति । वृहस्पते युवमिन्द्रश्च वस्व इति यजति । एते
 एव तद्देवते यथाभागं प्रीणाति वषट्कृत्यानुवषट्करोति । प्रत्ये-
 वाभिमृशन्ते नाप्याययन्ति न ह्यनाराशंसाः सीदन्ति ॥ १६ ॥

अथ यदैन्द्रावैष्णवमच्छावाकस्योक्त्यं भवति, इन्द्राविष्णू मद-
 यतौ मदाना मा सोमं यातं द्रविणी दधानेत्युक्त्वा भ्यनूक्तं महद्धि
 तृतीयसवनं । अधाहीन्द्रं गिर्वण इयन्त इन्द्रं गिर्वण इत्यच्छा-
 वाकस्य स्तोत्रियानुरूपौ । ऋतुर्जनित्री तस्या अपसस्परौत्युक्त्य-

१ उदप्रतो इति ग० ।

२ संशंसायानतिशंसायेति भ० ।

मुखं । तस्योक्तं ब्राह्मणं, नूमर्त्ता दयते स निष्यन्निति वैष्णवं सांशं
सिकं । अहञ्जिति विष्णुरब्रवीत्, देवतयोः संशंसायानतिशंसाय ।
सं वां कर्मणा समिषा हिनीमीति पर्यास ऐन्द्रावैष्णवे । ऐन्द्रा-
वैष्णवमस्यैतं नित्यमुक्तं । तदेतत् स्वस्मिन्नायतने स्वस्यां
प्रतिष्ठायां प्रतिष्ठापयति । इन्द्रं वा एता देवता भूत्वा व्यजयन्त
विजित्या एव । अथो इन्द्रस्यैव मिथुनस्य प्रजात्या उभा जिग्यथुर्न
पराजयेथे इत्यैन्द्रावैष्णव्यर्चा परिदधाति, इन्द्राविष्णोरेव यज्ञं
प्रतिष्ठापयति । इन्द्राविष्णू पिबतं मध्वो अस्येति यजति । एते
एव तद्देवते यथाभागं प्रीणाति वषट्कृत्यानुवषट्करोति ।
प्रत्येवाभिमृशन्ते नाप्याययन्ति न ह्यनाराशंसाः सीदन्ति ॥१७॥

अथाध्वर्या शंशंसावोमिति स्तोत्रियायानुरूपायोक्त-
मुखाय परिदधानीयाया इति चतुश्चतुराव्हयन्ते । चतस्रो वै
दिशः, दिक्षु तत् प्रतितिष्ठन्ते । अथो चतुष्पादः पशवः, पशू-
नामास्यै । अथो चतुष्पर्वणी हि तृतीयसवने होत्रकाः, तस्माच्चतुः
सर्वे त्रैष्टुभं जागतानि शंसन्ति । जागतं हि तृतीयसवनं । अथ
हैतत् त्रैष्टुभान्यप्रतिभूतमिव हि प्रातःसवने मरुत्वतीये तृतीय-
सवने च होत्रकाणां शस्त्रं । धीतरसं^(१) वा एतत्सवनं, यत्तृतीय-
सवनं । अथ हैतद्धीतरसं शुक्रियं छन्दः, यत् त्रिष्टुभा यातया-
मसवनस्यैव तत्^(२) सरस्वतायै । सर्वे समवतीभिः परिदधति,
तद्यत्समवतीभिः परिदधति । अन्तो वै पर्यासीन्त उदर्कान्तः, स-
जाया उ ह वा अदेनायान्तेनैवान्तं परिदधति । सर्वे महतीभि-

१ धीतरसमिति ग०, भा०, ट० च ।

२ सवनस्यैतदिति इ० ।

यजन्ति, तद्यज्ञद्वतोभिर्यजन्ति । सर्वे सुतवतीभिः पीतवतीभिर-
भिरूपाभिर्यजन्ति । यद्यज्ञेभिरूपं, तत्समृद्धं । सर्वेनुवषट् कुर्वन्ति,
स्त्रिष्टुक्त्वा अनुवषट्कारो नेत् स्त्रिष्टुक्तमन्तरयामेति । असौ वै
लोकस्तृतीयसवनं, तस्य पञ्च दिशः, पञ्चोकथानि तृतीयसवनस्य ।
स एतैः पञ्चभिरुक्तैः एताः पञ्च दिश आप्नोति । तद्यदेषां
लोकानां रूपं, या माता । तेन रूपेण तया मातृवेमांल्लोका-
नृध्नोतीमांल्लोकानृध्नोतीति ॥ १८ ॥

तदाहुः, किं षोडशिनः षोडशित्वं, षोडशस्तोत्राणि षोडश
शस्त्राणि षोडशभिरक्षरैरादत्ते, ते वा अक्षरे अतिरिच्येते, षोड-
शिनोऽनुष्टुभसभिसम्पन्नस्य^(१) । वाचो वा एतौ स्तनौ, सत्यानृते
वाव ते, अवत्यैनं सत्यं, नैनमनृतं हिनस्ति, य एवं वेद ॥ १९ ॥

इत्यथर्ववेदोत्तरगोपथब्राह्मणस्य चतुर्थः प्रपाठकः समाप्तः ॥४॥

अथ पञ्चमप्रपाठकः ।

ओम् । अहर्वै देवा आययन्त रात्रीमसुराः । तेऽसुराः
समावद्वीर्या एवासन्, नो व्यावर्तन्त । सोऽब्रवीत्, इन्द्रः कश्चाहं
चेमानसुरान् रात्रीमन्ववैष्यामहा इति । स देवेषु न प्रत्यविन्दत्,
अविभयू रात्रेस्तमसः । मृत्योस्तम इव हि रात्रिः, मृत्युर्वै तमः,
तस्माद्वाप्येतर्हि भूयानिव नक्तं । स यावन्मातृमिवाप्रक्रम्य
विभेति, तं वै छन्दांस्येवान्ववायन् । तद्यच्छन्दांस्येवान्ववायन्,

तस्मादिन्द्रस्य छन्दांसि च रात्रिं वहन्ति, न निविध्यस्यते न पुरोरत्नधाया नान्यः देवता । इन्द्रस्य ह्येव छन्दांसि च रात्रिं वहन्ति, तान्वै पर्यायैः पर्यायमनुदन्त । यत् पर्यायैः पर्यायमनुदन्त, तस्मात् पर्यायाः, तत् पर्यायाणां पर्यायत्वं । तान्वै प्रथमैरेव पर्यायैः पूर्वरात्रादनुदन्त, मध्यमैर्मध्यरात्रादुत्तमैरपररात्रात् । अपिशर्वथा अपिस्मसीत्यब्रुवन् । तद्यदपिशर्वथा अपिस्मसीत्यब्रुवन्, तदपिशर्वराणामपिशर्वरत्वं । शर्वराणि खलु ह वा अस्यैतानि छन्दांसितीति ह स्माह । एतानि ह वा इन्द्रं रात्र्यास्तमसो मृत्योरभिपत्यावारयन्, तदपिशर्वराणामपिशर्वरत्वम् ॥ १ ॥

प्रथमेषु पर्यायेषु स्तुवते, प्रथमान्येव पदानि पुनराददते । यदेवैषां मनोरथा आसन्, तदेवैषान्तेनाददते । मध्यमेषु पर्यायेषु स्तुवते, मध्यमान्येव पदानि पुनराददते । यदेवैषामश्वगाव आसन्, तदेवैषां तेनाददते । उत्तमेषु पर्यायेषु स्तुवते^(१), उत्तमान्येव पदानि पुनराददते । यदेवैषां वासी हिरण्यं मणिरध्यात्ममासीत्, तदेवैषां तेनाददते । आ द्विषतो वसु दत्ते, निरेवैनमेभ्यः सर्वेभ्यो लोकेभ्यो नुदते, य एवं वेद ॥ २ ॥

पवमानवदहरित्याहुः, न रात्रिः पवमानवती, कथमुभ पवमानवती भवतः, केन ते समावद्भाजौ भवत इति । यदेवेन्द्राय मद्भने सुतमिदं^(२) वसो सुतमन्व इदं ह्यन्वोजसा सुतमिति स्तुवन्ति

च शंसन्ति (१) च, तेन रात्रिः पवमानवती, (२) तेनोभे पवमान-
वती भवतः, तेन ते समावद्वाजौ भवतः । पञ्चदशस्तोत्रमहरि-
त्याहुः, न रात्रिः पञ्चदशस्तोत्रा, कथमुभे पञ्चदशस्तोत्रे भवतः,
केन ते समावद्वाजौ भवत इति । द्वादशस्तोत्राण्यपिशर्वराणि
तिसृभिर्देवताभिः सन्धिना रायन्तरेणाश्विना यः स्तुवते, तेन
रात्रिः पञ्चदशस्तोत्रा, तेनोभे पञ्चदशस्तोत्रे भवतः, तेन ते
समावद्वाजौ भवतः । परिमितं स्तुवन्त्यपरिमितमनुशंसन्ति,
परिमितं भूतमपरिमितं भव्यमपरिमितान्येवावरुन्ध्यादित्यतिशं-
सन्ति (३) । स्तोममति वै प्रजास्यात्मानमतिपशवः (४) । तद्यदेवा-
स्यात्मानन्तदेवास्यैतेनाप्याययन्ति । अथो द्वयं वा इदं सर्वं स्नेह-
श्चैव तत्तेजश्च । अथ तदहोरात्राभ्यामाप्तं स्नेहतेजसोराख्यै ।
गायत्रीं स्तोत्रियानुरूपं शंसन्ति, तेजो, वै गायत्री, तमः पाप्मा,
रात्रिस्तेन तेजसा तमःपाप्मानन्तरन्ति पुनरादायं (५), शंस-
न्ति । एवं हि सामगाः स्तुवते, यथास्तुतमनुशस्तं भवति ।
न हि तत् स्तुतं यन्नानुशस्तं । तदाहुः, अथ कस्मादुत्तमात्
प्रतीहारादाह्वय सान्ना शस्त्रमुपसन्तन्वन्तीति ॥३॥

युरुषो वै यज्ञः, तस्यशिर एव हविर्धानं, मुखमाहवनीयः, उदरं
सदः, अन्तरुक्थानि, बाह्व माज्जालीयश्चाग्नीध्रीयश्च, या इमा

१ स्तुवति च शंसतीति ग० ।

२ पवमानवतीतीति ग० ।

३ अतिशंसतीति ग०, भ०, ट० च ।

४ प्रजास्यात्मानमितीति ग०, च० च ।

५ पुनरादायेति ऋ० ।

देवतास्ते अन्तःसदः, सन्धिष्ठाप्रतिष्ठे^(१) गार्हपत्यव्रतश्रवणौ इति ।
 अथापरन्तस्य, मन एव ब्रह्मा, प्राण उद्गाता, अपानः प्रस्तोता,
 व्यानः प्रतिहर्त्ता, वाग्घोता, चक्षुरध्वर्युः, प्रजापतिः सदस्यः,
 अङ्गानि होत्राशंसिनः, आत्मा यजमानः । तद्यदध्वर्युस्तोत्रमुपा-
 कारोति सोमः पवत इति, चक्षुरेव तत् प्राणैः सन्दधाति । अथ
 यत् प्रस्तोता ब्रह्माणमामन्त्रयते, ब्रह्मन् स्तोष्यामः प्रशास्तरिति ।
 मनोग्रणीर्भवति एतेषां प्राणानां, मनसा हि प्रसूताः स्तोमेन
 स्तयामेति, प्राणानेव तत् मनसा सन्दधाति । अथ यद्ब्रह्मा स्तुते-
 त्युच्चैरनुजानाति, मनो वै ब्रह्मा, मन एव तत् प्राणैः सन्दधाति ।
 अथ यत् प्रस्तोता प्रस्तौति, अपानमेव तत् प्राणैः सन्दधाति । अथ
 यत् प्रतिहर्त्ता प्रतिहरति, व्यानमेव तदपानैः सन्दधाति । अथ
 यदुद्गातोद्गायति, समानमेव तत् प्राणैः सन्दधाति । अथ यद्धोता
 साम्ना शस्त्रमुपसन्तनोति, वाग्वै होता, वाचमेव तत् प्राणैः
 सन्दधाति । अथ यत् सदस्यो ब्रह्माणमुपासीदति, प्रजापतिर्वै
 सदस्यः, प्रजापतिमेवाप्नोति । अथ यद्धोत्राशंसिनः सामं सन्तति
 कुर्वन्ति, अङ्गानि वै होत्राशंसिनः, अङ्गान्येवास्य तत् प्राणैः
 सन्दधाति । अथ यद्यजमानस्तोत्रमुपासीदति, आत्मा वै यज-
 मानः, आत्मानमेवास्य तत् कल्पयति । तस्मान्नैनं वहिर्वेद्यभ्या-
 आवयेयुर्नाभ्युदियान्नाभ्यस्तमियान् नाधिष्ठे प्रतपेन्नेत् प्राणेभ्य
 आत्मानमन्तरगादिति ॥ ४ ॥

प्रथमेषु पर्यायेषु स्तुवते, प्रथमेषु पदेषु निनर्हयन्ति, प्रथमरात्रा-
 देव तदसुरान्निरघ्नन्ति । मध्यमेषु पर्यायेषु स्तुवते, मध्यमेषु पदेषु

निनर्दयन्ति, मध्यमरात्रादेव तदसुरान्निरघ्नन्ति । उत्तमेषु पर्यायेषु
 स्तुवते, उत्तमेषु निनर्दयन्ति, उत्तमरात्रादेव तदसुरान्निरघ्नन्ति ।
 तद्यथाभ्याधारात् पुनः पुनः पाप्मानं निर्हरन्त्येवमेवैतत् स्तो-
 त्रियानुरूपाभ्यामहोरात्राभ्यामेव तदसुरान्निरघ्नन्ति । गायत्रीं
 शंसन्ति, तेजो वै ब्रह्मवर्चसं गायत्री, तेज एवास्मै तद्ब्रह्मवर्चसं
 यजमाने दधति । गायत्रीं शस्त्वा जगतीं शंसन्ति, ब्रह्म ह वै
 जगती, ब्रह्मणैवास्मै तद् ब्रह्मवर्चसं यजमाने दधति । व्यावहयन्ते
 गायत्रींश्च जगतीश्चान्तरेण, कृन्दांस्येव तं नानावीर्याणि कुर्वन्ति ।
 जगतीः शस्त्वा त्रिष्टुभः शंसन्ति, पशवो वै जगती, पशूनेव तत्
 त्रिष्टुभः परिदधति । बलं वै वोर्यं त्रिष्टुप्, बलमेव तद्वीर्यं-
 न्ततः^(१) प्रतिष्ठापयति । अन्धस्वत्यो मदत्यः सूतवत्यः पीतव-
 त्यस्त्रिष्टुभो याज्याः समृद्धाः सुलक्षाः, एतद्वै रात्रौरूपं जाग्रियात् ।
 रात्रिं यावदु ह वै न वा स्तुवते न वा शस्यते, तावदीश्वरा
 असुररक्षांसि च यज्ञमनुवनयन्ति^(२) । तस्मादाहवनीयं समिध-
 माग्नीध्रियं गार्हपत्यं धिष्णं समुज्ज्वलयते । अतिभाषयेरन्
 ज्वलयेरन् प्रकाशमिव वै तस्यादारे भिन्नं सुवीरंस्तान् हातः
 श्रेष्ठो वा इति पाप्मानाभिहृक्तीति^(३) । ते तमःपाप्मानमपाप्नते
 ते तमःपाप्मानमपाप्नते ॥ ५ ॥

विश्वरूपं वै त्वाष्ट्रमिन्द्रोहं स त्वष्टा हतपुत्रीभिचरणीयमपेन्द्रं

१ तद्वीर्यं नत इति भ० । तद्वीर्यं नत इति ऋ० ।

२ यज्ञमनु मनयन्तीति भ० । यज्ञमनुमनयतीति म० ।

३ अभिहृक्तीति भ० ।

सोममाहरत्^(१) । तस्येन्द्रो जज्ञिरे । स संस्कृत्वा^(२) प्रासहा सोम-
मपिवत् स विष्टदार्कत् । तस्मात् सोमो नानुपहृतेन^(३) न
पातव्यः । सोमपीयोस्य दृष्टिको^(४) भवति । तस्य सुखात्
प्राणेभ्यः श्रौर्यशांस्यूर्ध्वान्युदक्रामत् । तानि पशून् प्राविशन् ।
तस्मात् पशवो यशोयशो ह भवति, य एवं वेद । ततोऽस्मा
एतदश्विनौ च सरस्वती च यज्ञं समभरन्^(५), सौत्रामणिं भैषज्याय ।
तयेन्द्रमभ्यषिञ्चन् । ततो वै स देवानां श्रेष्ठोऽभवत् । श्रेष्ठः
स्वानां चान्येषां च भवति, य एवं वेद यस्मैवं विद्वान्त् सौत्रा-
मण्याभिषिच्यते ॥ ६ ॥

अथ साम गायति ब्रह्मा, क्षत्रं वै साम, क्षत्रेणैवैनं तदभि-
षिञ्चति । अथो साम्राज्यं वै साम, साम्राज्येनैवैनं तत्
साम्राज्यं गमयति । अथो सर्वेषां वा एष वेदानां रसः, यत्
साम, सर्वेषामेव तद्देवानां रसेनाभिषिञ्चति । बृहत्यां गायन्ति^(६),
बृहत्यां वा असावादित्यः श्रियां प्रतिष्ठायां प्रतिष्ठतस्तपति ।
ऐन्द्रां बृहत्यां गायति^(७) । ऐन्द्रो वा एष यज्ञक्रतुर्यत् सौत्रा-
मणिः । ऐन्द्रायतन एष एतर्हि यो यजते, स्व एवैनं तदायतने
प्रीणाति । अथ कस्मात् संश्यानानि नाम, एतैर्वै सामभिर्देवा

१ सोममारदिति च०, भ० च ।

२ संस्कृत्वा इति ग० ।

३ नानुपहृतेन इति भ० ।

४ अस्यैर्दृष्टिक इति च० ।

५ समभरेदिति च० ।

६ बृहत्यां गायतीति च०, ट० च । बृहत्या गायतीति ग० ।

७ बृहत्या गायतीति ग० ।

द्रुमिन्द्रियेण वीर्येण समश्यन्^(१), तथैवैतदाजमाना एतैरव
सामभिरिन्द्रियेणैव वीर्येण स^२श्यन्ति । संश्रवसे विश्रवसे सत्य-
श्रवसे श्रवस इति सामाने भवान्त । एष्वेनं लोकेषु प्रतिष्ठा-
पयति । चतुर्निधनं भवति, चतस्रो वै दिशः, दिक्षु तत् प्रति-
तिष्ठन्ते । अथो चतुष्टादः पशवः, पशूनामाप्तैः । तदाहुः, यदे-
तत् साम गीयते, अथ कैतस्य साम्नमुक्थं, का प्रतिष्ठा । त्रयो
देवा एकादशेत्याहुः, एतद्वा एतस्य साम्नमुक्थमेषा प्रतिष्ठा ।
त्रयस्त्रिंशं ग्रहं गृह्णाति, साम्नः प्रतिष्ठायै प्रतिष्ठायै ॥ ७ ॥

प्रजापतिरकामयत, वाजमाप्नुयात्, स्वर्गं लोकमेति । स एतं
वाजपेयमपश्यत् । वाजपेयो वा एषः, य एष तपति, वाजमेतेन
यजमानः स्वर्गं लोकमाप्नोति । शुक्रवत्यो ज्योतिषत्यः प्रातःसवने
भवन्ति, तेजो ब्रह्मवर्चसं ताभिराप्नोति । वाजवत्यो माध्यन्दिने
सवने स्वर्गस्य लोकस्य समष्टौ । अन्नवत्यो गणवत्यः पशुमत्यस्त-
तीयसवने भवन्ति, भूमानं ताभिराप्नोति । सर्वः सप्तदशी-
भवन्ति^(३), प्रजापतिर्वै सप्तदशः, प्रजापतिमेवाप्नोति । हिरण्यस्रज
ऋत्विजो भवन्ति, महस एव तद्रूपं क्रियते । एष मेमुष्मिंस्तोके
प्रकाशोसदिति, ज्योतिर्वै हिरण्यं, ज्योतिषैवैनमन्तर्दधत्यार्जिं
धावन्ति यजमानमुज्जापयन्ति, नाके रोहति, स महसे रोहति,
विश्वमहसे रोहति, सर्वमहसे रोहति, मनुष्यलोकादेवैनमन्तर्द-
धति । देवस्य सवितुः सजं स्वर्गं लोकं वषिष्ठं नाकं रोहयामिति
ब्रह्मा रथचक्रं सर्पति, सवितुप्रसूत एवैनं तत् समर्पयति । अथो

१ संश्यन् दात च० ।

२ भवतीति ग० ।

प्रजापतिर्वै ब्रह्मा, प्रजापतिमेवैनं वज्रादधिप्रसुवति, नाकस्यो-
ज्जित्यै वाजिनां सन्तत्यै । वाजिसामाभिगायति, वाजिमान्
भवति । वाजो वै स्वर्गो लोकः, स्वर्गमेव तं लोकं रोहति ।
विष्णोः शिपिविष्टवतीषु बृहदुत्तमं भवति, स्वर्गमेव तं लोकं
रूढ्वा ब्रध्नस्य विष्टपमतिक्रामत्यतिक्रामति ॥ ८ ॥

अथातो असौर्यामाः, प्रजापतिर्वै यत् प्रजा असृजत, ता
वै तां ता असृजत । ताः सृष्टाः पराच्य एवासन्नोपार्वतन्त । ता
एकेन स्तोमिनोपागृह्णात् । ता अत्यरिच्यन्त, ता द्वाभ्यान्ताः सर्वैः ।
तस्मात् सर्वस्तोमः, ता एकेन पृष्ठेनोपागृह्णात् । ता अत्यरिच्यन्त,
ता द्वाभ्यां ताः सर्वैः, तस्मात् सर्वसृष्टः । ता अतिरिक्तोक्थे वार-
वन्तीयेनावारयन्, तस्मादेषोतिरिक्तोक्थवान् भवति । तस्माद्धार-
वन्तीयं ता यदाप्ता यच्छत्, अतो वा असौर्यामाः । अथो प्रजा-
वाप्पुरित्याहुः, प्रजानां यमन इतीहैवैतदुक्थं^(१), ता वह्निः प्रजा
आयेरंस्तर्हि हैतेन यजते, स एषोष्टापृष्ठो भवति, तद्यथान्यस्मिन्
यज्ञे विश्वजितः पृष्ठमनु सञ्चरं भवति, कथमेतदेवमवेति ।
पितृषु यज्ञानां तद्यथा अष्टिनि संवशेयुरपि विद्विषाणाः, एवमेवै-
तच्छेष्टिनी वशेयान्नमन्नस्यानुचर्याय चमन्ते ॥ ९ ॥

तद्यथैवादोन्ह उक्थानामग्नेय प्रथमं भवति, एवमेवैतदवा-
प्याग्नेयं प्रथमं भवति । ऐन्द्रे वाव तत्रोत्तरे ऐन्द्रे वा एते
ऐन्द्रावैष्णवमच्छावाकस्योक्थं भवति । चतुराहावान्यतिरिक्तोक्-
थानि भवन्ति, चतुष्टया वै पशवः, अथो चतुष्ट्यादः पशवः, पशूना-
माप्तैः । त एते स्तोत्रियानुरूपास्तृचा अर्धर्चशस्याः । प्रतिष्ठा वा

अर्धर्चः, प्रतिष्ठित्या एव । अथैतेषामेवाश्विनानां सूक्तानां
 द्वे द्वे समाहावमेकैकमहरहः शंसति, अश्विनौ वै देवानां भिषजौ,
 तस्मादाश्विनानि सूक्तानि शंसन्ति, तदश्विभ्यां प्रददुरिदं भिष-
 ज्यतमिति । क्षेत्रवत्यः परिधानीया भवन्ति, यत्र हतस्तत्-
 प्रजा अशनायन्तीः पिवासन्तीः संरुद्धा स्थिता आसन्, ता दीना
 एताभिर्यथाक्षेत्रं पाययाञ्चकार तर्पयाञ्चकार, अथो इयं वै क्षेत्रं
 पृथिवी, अस्यामदीनायामन्ततः प्रतिष्ठास्यामहा इति । त्रिष्टुभो
 याज्या भवन्ति, यत्र^(१) हतस्तत्प्रजा अशनायन्तीः पिवासन्तीः
 संरुद्धा स्थिता बभूवुः, ता हैवैना एताभिर्यथौकसं व्यवसाययाञ्च-
 कार, तस्मादेता याज्या भवन्ति तस्मादेता याज्या भवन्ति ॥ १० ॥

अथातो नैकाहिकं श्वःस्तोत्रियमद्यस्तोत्रियस्यानुरूपं कुर्वन्ति,
 प्रातःसवनेहीनमेव तत्सन्तन्वन्त्यहीनस्य सन्तत्यै । तद्यथा ह वा
 एकाहस्तुत एवमहीनः स्तुतः^(२), तद्यथैकाहस्य सुतस्य रुवनानि
 सन्तिष्ठमानानि यन्ति, एवमहीनस्य सुतस्याहानि सन्तिष्ठ-
 मानानि यन्ति । तद्यश्वःस्तोत्रियमद्यस्तोत्रियस्यानुरूपं कुर्वन्ति,
 प्रातःसवनेहरेव तदङ्गो रूपं कुर्वन्ति । अपरेणैव तदन्हापरम-
 हरभ्यारभन्ते^(३), तत्तथा न माध्यन्दिने सवने । श्रीर्वैपृष्ठानि
 तानि तस्मिन्नेवावस्थितानि भवन्ति । एतेनैव विधिना तृतीय-
 सवने न श्वःस्तोत्रियमद्यस्तोत्रियस्यानुरूपं कुर्वन्ति ॥ ११ ॥

१ य उ इति ट० ।

२ एकाहस्तुतमहीनः स्तुत इति च० ।

एकाहस्तुत एवमहीनस्तुत इति छ० ।

एकाहस्तुत एवमहीनस्तुत इति ग०, ट० च ।

३ अभ्यारभन्ते इति ट० ।

अथात आरम्भणीया एव, ऋजुनीती नो वरुण इति मैत्रा-
वरुणस्य । मित्रो नयतु विद्वानिति, प्रणेता वा एष होत्रकाणां,
'यन्मैत्रावरुणः, तस्मादेषा प्रणेत्रिर्मती' (१) भवति, इन्द्रं वो विश्वतस्स-
रोति ब्राह्मणाच्छसिनः । हवामहे जनेभ्य इति, इन्द्रमेवैतया-
हरहर्निर्वर्हयन्ते, न हैवैषां विहवेन्य इन्द्रं वृङ्क्ते । यत्रैवं विद्वान्
ब्राह्मणाच्छस्येतामहरहः शंसति । यत् सोम आसतेनर इत्यच्छा-
वाकस्य । इन्द्राग्नी अजोहवुरितीन्द्राग्नी एवैतयाहरहर्निर्वर्ह-
यन्ते, न हैवैषां विहवेऽन्य इन्द्राग्नी वृङ्क्ते । यत्रैवं विद्वानच्छा-
वाकस्येतामहरहः शंसति, ता वा एताः स्वर्गस्य लोकस्य नावः
सन्तारण्यः । स्वर्गमेवैताभिर्लोकमनुसञ्चरन्ति ॥ १२ ॥

अथातः परिधानीया एव, ते स्याम देव वरुणेति, मैत्रावरुणस्य ।
इषांश्च स्वधीमहीतीति (२), अयं वै लोक इषमित्यसौ वै लोकः स्वरिति,
उभावेवैनौ तौ लोकाच्चारभते । अन्ततरिक्षमतिरदिति ब्राह्मणा-
च्छसिनो विवृण्वत् (३) । स्वर्गमेवैताभिर्लोकं विव्रणोति । मदे सो-
मस्य रोचनेन्द्रो यदभिनद्वलमिति, सिषासवो ह वा एते यद्दीक्षि-
ताः, तस्मादेषा बलवती भवति । उद्गा आजदङ्गिरीभ्य आविष्कृण्वन्
गुहासतीः । अर्वाञ्च नुनुदे बलमिति, सनिमेतेभ्य एतयावरुण्ये ।
इन्द्रेण रोचनादिवो वृढानि वृंहितानि च । स्थिराणि न पराणुद
इति, स्वर्गमेवैतयाहरहर्लोकमवरुण्ये । आहं सरस्वतीवतीरित्यच्छा-
वाकस्य । इन्द्राग्न्योरवोवृण इति, एतद् वा इन्द्राग्न्योः प्रियन्धामः,

१ प्रणेत्रिर्मतीति क० । प्रणेतर्मतीति च० ।

२ इषांश्च स्वधीमहीतीति च० । इषांश्च स्वधीमहीति क० ।

३ अदिष्टवृण्वति च० । विवृण्वति क० ।

यद्वागिति, प्रियेणैवैनो तद्धाम्ना समर्द्धयति । प्रियेणैव धाम्ना समृ-
ध्यते, य एवं वेद ॥ १३ ॥

उभयो^(१) होत्रकाणां परिधानीया भवन्ति, अहीनपरिधानीयाश्चै-
काहन्यस्य^(२), तत एकाहिकीभिरेव मैत्रावरुणः परिदधाति, ते
नास्मांल्लोकान्न प्रच्यवते । आहिनीकीभिरच्छावाकः स्वर्गस्य लोक-
स्यास्यै, उभयीभिर्ब्राह्मणाच्छंसी । एवमसावुभौ व्यन्वारभमाण
एतीमञ्च लोकममुञ्च । अथोऽहीनञ्चैकाहञ्च, अथोसंवत्सरञ्चाग्नि-
ष्टोमञ्च, अथो मैत्रावरुणञ्चाच्छावाकञ्च, एवमसावुभौ व्यन्वारभ-
माण एति । अथ तत एकाहिकीभिरेव तृतीयसवने होत्रकाः
परिदधाति, तेनास्मांल्लोकान्न प्रच्यवते । आहिनीकीभिरच्छा-
वाकः स्वर्गस्य लोकस्य समष्ट्यै । कामं तद्धोता शंसेत्, यद्धोत्रकाः
पूर्वेद्युः शंसेयुः । यद्वै होता तद्धोत्रकाः, प्राणो वै होता, अङ्गानि
होत्रकाः, समानो वा अयं प्राणीङ्गान्यनुसञ्चरन्ति । तस्मात् तत्
कामं होता शंसेत्, यद्धोत्रकाः पूर्वेद्युः शंसेयुः । यद्वै होता तद्धो-
त्रकाः, आत्मा वै होता, अङ्गानि होत्रकाः, समानो वा इमेङ्गा-
नामन्ताः, तस्मात् तत् कामं होता शंसेत् । यद्धोत्रकाः पूर्वेद्युः
शंसेयुः, यद्वै होता तद्धोत्रकाः, सूक्तान्तैर्होता परिदधाति,
अथ समान्य एव होत्रकाणां परिधानीया भवन्ति ॥ १४ ॥

यः श्वःस्तोत्रियमद्यस्तोत्रियस्यानुरूपं कुर्वन्ति, प्रातःसवने
हीनमेव तत्सन्तन्वन्ति, अहीनस्य सन्तत्यै । त एते होत्रकाः
प्रातःसवने । षडहस्तोत्रियं शस्त्वा माध्यन्दिनेहीनसूक्तानि शंस-

१ उभय इति ग०, च०, भ०, ट० च ।

२ एकाहिनस्येति क० ।

न्ति, (१) सत्यो यातु मधवां ऋजीषीति । सत्यवान् मैत्रावरुणो
 अस्मा इदु प्रतवसे तुरायेति ब्राह्मणाच्छंसो । शासदङ्गिर्दुहितु
 नैत्यगादित्यच्छावाकः । तदाहुः, कस्मादच्छावाको वङ्गिवदेतत्
 सूक्तमुभयत्र शंसति, स पराक्षु चैवाह सर्वाक्षु चेति । वीर्यवान्
 वा एष बह्वचः, यदच्छावाकः । वहति ह वै वङ्गेर्दुरः, यासु यु
 ज्यते । तस्मादच्छावाको वङ्गिवदेतत् सूक्तमुभयत्र शंसति, स
 पराक्षु चैवाह सर्वाक्षु चेति । तानि पञ्चस्वहःसु शस्यन्ते । चतु-
 विंशेऽभिजिति विषुवति विश्वजिति महाव्रते तान्येतान्यहीन-
 सूक्तानीत्याचक्षते । न ह्येषु किञ्चन हीयते, पराञ्चि ह वा
 एतान्यहान्यभ्यावर्त्तानि भवन्ति । तस्मादेतान्येतेष्वहःसु शस्यन्ते ।
 यदेतानि शंसन्ति, तत् स्वर्गस्य लोकस्य रूपं । यदेवैतानि
 शंसति, इन्द्रमेवैतैर्निर्वर्हयन्ते, यथ ऋषभं वासितायै ते वेदेवाथ
 ऋषयश्चाब्रुवन्, समानेन यज्ञं सत्तन्वामहा इति । तदे-
 तद्यज्ञस्य समानमपश्यत् । समानां प्रगाथां समानी प्रतिपदः
 समानानि सूक्तानि । ओकःमारी वा इन्द्रो यत्र वा इन्द्रः पूर्वं
 गच्छति । गच्छत्येव तत्रापरं यज्ञस्यैव सेन्द्रतायै ॥ १५ ॥

इत्यथर्ववेदोत्तरगोपथब्राह्मणस्य पञ्चमः प्रपाठकः समाप्तः ॥५॥

अथ षष्ठप्रपाठकः ।

ओम् । तान्वा एतान् सम्पातान् विश्वामित्रः प्रथममपश्यत्,

एवा त्वामिन्द्र वज्रिन्नत्र यन्न इन्द्रो जुजुषे यच्च वष्टि कथामहाम-
वृधत् कस्य होतुरिति । तान् विश्वामित्रेण दृष्टान् वामदेवो असृ-
जत । सहे रक्षाञ्चक्रे^(१) विश्वामित्रो यान् वाहं सम्पातानदर्शं^(२),
स्तान्वामदेवो असृजत । कानि त्वं हि सूक्तानि सम्पातां-
स्तत्प्रतिमान् सृजेयमिति । स एतानि सूक्तानि सम्पातां-
स्तत्प्रतिमाननसृजत, सद्यो ह जातो वृषभः कनीन उदु बह्म
खैरतश्रवस्याभितष्टे^(३) वदोधया मनीषामिति विश्वामित्रः ।
इन्द्रः पूर्भिदातिरदासमर्कैर्य एक इद्व्यश्वर्षणीनां यस्तिग्मशृङ्गो
वृषभो न भीम इति वसिष्ठः । इमामूषुप्रभृतिं सातयेधा
इच्छन्ति त्वा सोम्यासः सखायः शासद्वह्निर्दुहितुर्नृत्यङ्गादिति^(४)
भरद्वाजः । एतैर्वै सम्पातैरेत ऋषय इमान् लोकान् सम-
पतन् । तद्यत्समपतन्, तस्मात् सम्पाताः, तत् सम्पातानां
सम्पातत्वं । ततो वा एतां स्त्रीन् सम्पातान् मैत्रावरुणो विप-
र्यासमेकैकमहरहः शंसति, एवा त्वामिन्द्र वज्रिन्नत्रेति प्रथमे-
हनि, यन्न इन्द्रो जुजुषे यच्च वष्टोति द्वितीये, कथामहामवृधत्
कस्य होतुरिति तृतीये । त्रीनेव सम्पातान् ब्राह्मणाच्छृंसी
विपर्यासमेकैकमहरहः शंसति, इन्द्रः पूर्भिदातिरदासमर्कैरिति
प्रथमेहनि, य एक इद्व्यश्वर्षणीनामिति द्वितीये, यस्तिग्मशृङ्गो
वृषभो न भीम इति तृतीये । त्रीनेव सम्पातानच्छावाकी

१ सहे रक्षाञ्चक्रे इति ग०, क० च ।

२ सम्पातानदर्शन्निति च० ।

३ श्रवण्याभितष्टे इति ट० च । श्रवण्याभितष्टे इति क० ।

४ नष्टाङ्गादिति ग०, च०, क०, ट० च ।

विपर्यासमेकैकमहरहः शंसति. मामूषप्रभृतिं सातयेधा इति प्रथमेहनि, इच्छन्ति त्वा सोम्यासः सखाय इति द्वितीये, शास-
दङ्गिर्दहितुर्नृस्यङ्गादिति^(१) तृतीये । तानि वा एतानि नव त्रीणि
चाहरहःशंस्यानि । तानि द्वादश भवन्ति । द्वादश ह वै मासाः
संवत्सरः, संवत्सरः प्रजापतिः, प्रजापतिर्यज्ञः, तत् संवत्सरं प्रजा-
पतिं यज्ञमाप्नोति । तस्मिन् संवत्सरे प्रजापतौ यज्ञे अहरहः
प्रतितिष्ठन्तो यन्ति, प्रतितिष्ठन्ते । इदं सर्वमनुप्रतितिष्ठति । प्रति-
तिष्ठति प्रजया पशुभिः, य एवं वेद । तान्यन्तरेणावापमाव-
पेरन्, अन्यूखा^(२)विराजश्चतुर्थेहनि, वैपदीश्च पङ्क्तीः पञ्चमे,
पारुक्षेपी षष्ठेथ यान्यन्यानि महास्तीत्राण्यष्टच्चान्यावपेरन् ॥ १ ॥

को अद्य नर्यो देवकाम इति मैत्रावरुणः । वनेन वा योऽन्यथायि
चाकन्निति ब्राह्मणाच्छंसी । आयाह्यर्वाङुपबन्धुरेष्ट इत्यच्छा-
वाकः । एतानि वा आवपनानि, एतैरेवावपनैर्द्देवाश्च ऋषयश्च
स्वर्गं लोकमायन् । तथैवेतद्यजमाना एतैरेवावपनैः स्वर्गं
लोकं यन्ति । सद्यो ह जातो वृषभः कनीन इति मैत्रावरुणः
पुरस्तात् सम्पातानामहरहः शंसति । तदेतत् सूक्तं, स्वर्गमेतेन
सूक्तेन देवाश्च ऋषयश्च स्वर्गं लोकमायन् । तथैवेतद्यजमाना
एतेनैव सूक्तेन स्वर्गं लोकं यन्ति । तद्वृषभवत् पशुमद्भवति
पशूनामात्यै । तत्पञ्चैवं वभति, अन्नं वै पङ्क्तिः, अन्नाद्यस्याव-
रुध्यै^(३), अरिष्टैर्नः पथिभिः पारयन्त्विति स्वर्गताया एवैतदहरहः

१ नम्राङ्गादिति ग०, च०, छ०, ट० च ।

२ आवपेरन्नन्यूखा इति भ० । आवपेरन्नन्यूखा इति छ० । आवपेरन्नन्यूषा इति ट० ।

३ अवरुध्यै इति छ० ।

शंसति । उद् ब्रह्माण्यैरतश्रवस्येति ब्राह्मणाच्छसी । ब्रह्मणु
देतत् सूक्तं, समृद्धमेतेन सूक्तेन देवाश्च ऋषयश्च स्वर्गं लाक-
मायन् । तथैवैतद्यजमाना एतेनैव सूक्तेन स्वर्गं लोकं यन्ति । तदु
वै षडर्चं, षड् वा ऋतवः, ऋतूनामास्यै । तदुपरिष्ठात् सम्पाता-
नामहरहः शंसति । अभितष्टे वदीधया मनीषामित्यच्छावाको
अहरहः शंसति । अभिवदति तल्यै रूपमभिप्रियाणि मर्मश-
त्पराणीति, यान्येव पराण्यहानि, तानि प्रियाणि, तान्येव तद-
भिममृशन्ती यन्त्यभ्यारभमाणाः । परो वा अस्मांलोकात्^(१)
स्वर्गो लोकः, स्वर्गमेव तं लोकमभिमृशन्ति । कवीं ऋच्छामि^(२)
सन्दृशे सुमेधा इति, ये ह वा अनेन पूर्वं प्रीतास्ते वै कवयः,
तान्यमेव तदभ्यभिवदति । यदु वै दशर्चं, दश वै प्राणाः, प्राणा-
नेव तदाप्नोति प्राणानां सन्तत्यै । यदु वै शदर्चं, दश वै पुरुषे
प्राणाः, दश स्वर्गो लोकाः, प्राणांश्चैव तत् स्वर्गांश्च लोकानाप्नोति ।
प्राणेषु चैवैतत् स्वर्गेषु च लोकेषु प्रतितिष्ठन्तो यन्ति । यदु वै
दशर्चं, दशाक्षरा विराड्, इयं वै विराड्, इयं वै स्वर्गस्य लोकस्य
प्रतिष्ठा, तदेतदस्यां प्रतिष्ठायां प्रतिष्ठापयति । सकृदिन्द्रं निरा-
हते, नेन्द्राद्रूपान्न प्रच्यवते, तदुपरिष्ठात् सम्पातानामहरहः
शंसति ॥ २ ॥

कस्तमिन्द्र त्वा वसुं कन्नव्या अतसीनां कद्रून्वस्यत्^(३)

१ अस्मांलोका इति क०, भ० च ।

२ रिच्छामितीति क० । रुच्छामितीति भ० ।

३ कद्रून्वस्यत् इति ग० । कद्रून्वस्यत् इति भ०, ट० च । कद्रून्वस्यत्-
इति भ० ।

इति कदन्तः प्रगाथा अहरहः शंसति । एको वै प्रजापतिः,
 प्रजापतेरास्यै । यदेव कदन्तः, तत् स्वर्गस्य लोकस्य रूपं । यदेव
 कदन्तः, अथो अन्नं वै कं, अथो अन्नस्यावरुध्यै । यदेव^(१) कदन्तः,
 अथो सुखं वै कं, अथो सुखस्यावरुध्यै । यदेव^(२) कदन्तः,
 अथोहरहर्वा एते, शान्तान्यहीनसूक्तान्युपयुञ्जाना यन्ति, तानि
 कदद्भिः प्रगाथैः शमयन्ति । तान्येभ्यः शान्तानिकं भवन्ति^(३),
 तान्येताञ्छान्तानि स्वर्गं लोकमभिवहन्ति । त्रिष्टुभः सूक्तः
 प्रतिपदः शंसियुः, ता हैके पुरस्तात् प्रगाथानां शंसन्ति, धाय्या
 इति वदन्तस्तदु तथा न कुर्यात् । चत्रं वै होता, विशो होत्रा-
 शंसिनः, चत्रस्यैव तद्विषं प्रत्यद्यामिनीङ्कुर्युः । पावमानस्य^(४)
 सन्विष्टुभौ मा इमा^(५) सूक्तः प्रतिपद इत्येवं विद्यात्, यथा वै
 समुद्रं प्रतरेयुः, एवं हैवैते प्रप्लवयन्ते^(६) ये संवत्सरं द्वादशाहं
 वोपासन्ते, तद्यथा सैरावती नावं पारकामाः समारोहेयुः,
 एवं हैवैतास्त्रिष्टुभः स्वर्गकामाः समारोहन्ति । न ह वा
 एतच्छन्दो गमयित्वा स्वर्गं लोकमुपावर्त्तन्ते^(७) । वीर्यवन्तं
 मंहिताभ्यो नद्याव्हयीत, समानं हि कन्दः, अथोऽन्ये धाय्या

१ यदेवेति च०, ङ० च ।

२ यदेवेति च०, ट० च ।

३ भवतीति ट० ।

४ पावनस्येति च०, ऋ० च ।

५ वा इमा इति ङ०, ट० च ।

६ प्रप्लवन्ते च०, ऋ०, ट० च । प्रप्लवते इति ग० ।

७ लोकमुपावर्त्तन्ते इति ग०, ङ० च ।

करवाणीति । यदेनाः शंसन्ति^(१), तत् स्वर्गस्य लोकस्य रूपं ।
द्विवैनाः शंसन्ति^(२), इन्द्रमेवैतैर्निह्वयन्ते, यथा ऋषभं^(३) वासि-
तायै ॥ ३ ॥

अपेन्द्र प्राचो मघवन्नमित्रानिति, मैत्रावरुणः पुरस्तात् सम्पा-
नानामहरहः शंसति । अपापाचो अभिभूते नुदस्वापोदीचो
अप शूरा धराच उरौ यथा तव शर्मन् मदेमेति, अभयस्य
रूपमभयमिव ह्यन्विच्छेति, ब्रह्मणा ते ब्रह्मयुजा युनज्मीति,
ब्राह्मणाच्छंस्येतामहरहः शंसति । युक्तवतीं युक्त इवाह्यहीनो-
हीनस्य रूपमुरु नो लोकमनुनेषीति, अक्षावाको अहरहः शंसति ।
अनुनेषीत्येत इवाह्यहीनोऽहीनस्य रूपं नेषीति सत्रायणरूपं ।
ओकःसारी हैवैषामिन्द्रो भवति, यथा गौः प्रज्ञातं गोष्ठं, यथा
ऋषभं^(४) वासितायाः, एवं हैवैषामिन्द्रो यज्ञमागच्छन्ति^(५) ।
न शूनं यथाहीनस्य^(६) परिदध्यात् । क्षत्रियो ह राष्ट्राश्चावते,
यो हैव परो भवति, तमभिवह्यति ॥ ४ ॥

अथातोहीनश्च युक्तिश्च विमुक्तिश्च व्यन्तरिद्धमतिरदित्यहीनं
युङ्क्ते । एवेदिन्द्रमिति विमुञ्चति । नूनं सा त इत्यहीनं युङ्क्ते ।
नूष्ट इति विमुञ्चति । एष ह वा अहीनं तन्तुमर्हति, य
एनं योक्तञ्च विमोक्तञ्च वेद, तस्य हैषैव युक्तिरेषा विमुक्तिः ।

१, २, शंसतीति ट० ।

२ यथाऋषभमिति ग० ।

३ यथाऋषभमिति ग०, च०, भ० च ।

४ यज्ञमागच्छतीति ग० ।

६ न शूनं यथाहीनस्येति क० ।

तद्यत् प्रथमेहनि चतुर्विंश एकाहिकीभिः परिदध्युः, प्रथम एवा-
हनि यज्ञं संस्थापयेयुर्नाहीनकर्म कुर्युः । अथ यदहीनः परि-
धानीयाभिः परिदध्युः, तद्यथा युक्तो विमुच्यमाना उत्कल्येत. एवं
यजमाना उत्कल्येरत्, नाहीनकर्म कुर्युः । अथ यदुभयीभिः
परिदध्युः, तद्यथा दोर्वाध्व उपविमोक्तं याज्याः, तादृक् तत्
समानीभिः परिदध्युः । तदाहुः, एकया द्वाभ्यां वा स्तोम-
मतिशंसेत्, दीर्घारण्यानि भवन्ति, यत्र बह्वीभिः स्तोमोति-
शस्यते, अथोक्षिप्रन्देवेभ्योऽन्नाद्यं सम्प्रयच्छामीति, अपरिमिताभि-
रुत्तरयोः सवनयोः । अपरिमितो वै स्वर्गो लोकः, स्वर्गस्य
लोकस्य समष्ट्यै । तद्यथा अभिहेषते पिपासते क्षिप्रं प्रयच्छेत्,
तादृक् तत् समानीभिः परिदध्युः । सन्ततो हैवैषामारब्धो
विस्त्रस्तो यज्ञो भवति, सन्ततमृचा वषट् कृत्यं सन्तत्यै सन्धीयते
प्रजया पशुभिः, य एवं वेद ॥ ५ ॥

तदाहुः, कथं द्वाक्थो होतैकसूक्त एकोक्था होत्रा द्विसूक्ता
इति । असौ वै होता योसौ तपति, स वा एक एव, तस्मादेक-
सूक्तः । स यद्विध्यातो द्वाविवा भवति, तेज एव मण्डल भा अपरं
शुक्लमपरं कृष्णं, तस्माद्द्वाक्थः रश्मयो वाव होत्राः, ते वा
एकैकं, तस्मादेकोक्थाः । तद्यदेकैकस्य रश्मेर्द्वौ द्वौ वणौ भवतः,
तस्माद् द्विसूक्ताः । संवत्सरो वाव होता, स वा एक एव, तस्मा-
देकसूक्तः । तस्य यद् द्वायान्यहानि भवन्ति, शीतान्यन्यान्युष्णान्य-
न्यानि, तस्माद्द्वाक्थः । ऋतवो वाव होत्राः, ते वा एकैकं, तस्मा-
देकोक्थाः । तद्यदेकैकस्य तौ द्वौ द्वौ मासौ भवतः, तस्माद् द्विसूक्ताः ।
पुरुषो वाव होता. स वा एक एव, तस्मादेकसूक्तः । स यत्पुरुषो

भवत्यन्यथैव प्रत्यङ् भवत्यन्यथा प्राङ्(१), तस्माद् द्व्युक्त्यः । अङ्गानि
 वाव होत्राः, तानि वा एकैकं, तस्मादेकोक्त्वाः । तं यदेकैकमङ्गं
 द्युतिर्भवति, तस्माद् द्विसूक्ताः । तदाहुः, यद् द्व्युक्त्यो होतृक-
 सूक्त एकोक्त्वा होत्रा द्विसूक्ताः, कथं तत् समं भवति, यदेव द्विदे-
 वत्याभिर्यजन्ति, अथो यद् द्विसूक्ता होत्रा इति ब्रूयात्, तदाहुः, य
 दग्निष्टोम एव सति यज्ञे द्वे होतुरुक्त्ये अतिरिच्येते, कथं ततो
 होत्रा न व्यवच्छिद्यन्त इति । यदेव द्विदेवत्याभिर्यजन्ति, अथो
 यद् द्विसूक्ता होत्रा इति ब्रूयात्, तदाहुः, यदग्निष्टोम एव सति
 यज्ञे सर्वा देवताः सर्वाणि छन्दास्याप्याययन्ति, अथ कतमेन
 छन्दसायातयामान्युक्त्यानि प्रणयन्ति, कया देवतयेति । गायत्रेण
 छन्दसाग्निना देवतयेति ब्रूयात् । देवान् ह यज्ञं तन्वाना असुर-
 रक्षांस्यभिचेरिरे यज्ञपर्वणि, यज्ञमेषां हनिष्यामस्तृतीयसवनं प्रति
 तृतीयसवने ह यज्ञस्वरिष्टो बलिष्ठः प्रतनुमेषां यज्ञं हनिष्याम
 इति । ते वरुणं दक्षिणतोऽयोजयन्, मध्यतो बृहस्पतिमुत्तरतो
 विष्णुं । तेऽब्रुवन्, एकैकाः स्मः, नेदमुत्सहामहेति, स्तुनो
 द्वितीयो येनेदं सह व्यश्रवामहा इति । तानिन्द्रोब्रवीत्, सर्वे
 महितीया स्थेति । ते सर्व इन्द्रं द्वितीयाः, तस्मादैन्द्रावारुण-
 मैन्द्रावार्हस्पत्यमैन्द्रावैष्णवमनुशस्यते । द्वितीयवन्तो ह वा
 एतेन स्त्वा भवन्ति, द्वितीयवन्तो मन्यते, य एवं वेद ॥ ६ ॥

आग्नेयीषु मैत्रावरुणस्योक्त्यं प्रणयन्ति, वीर्यं वा अग्निः,
 वीर्येणैवास्मै तत् प्रणयन्ति । ऐन्द्रावारुणमनुशस्यते, वीर्यं
 वा इन्द्रः, क्षत्रं वरुणः, पशव उक्त्यानि, वीर्येणैव तत् क्षत्रेण

चोभयतः पशून् परिगृह्णाति स्थित्या अनपक्रान्त्यै । ऐन्द्रीषु
 ब्राह्मणाच्छंसिन उक्थं प्रणयन्ति, वीर्यं वा इन्द्रः वीर्येणैवास्मै तत्
 प्रणयन्ति । ऐन्द्रावार्हसत्यमनुशस्यते, वीर्यं वा इन्द्रः, ब्रह्मा बृह-
 स्मतिः, पशव उक्थानि, वीर्येणैव तद्ब्रह्मणा चोभयतः पशून्
 परिगृह्णाति स्थित्या अनपक्रान्त्यै । ऐन्द्रीष्वच्छावाकस्योक्थं
 प्रणयन्ति, वीर्यं वा इन्द्रः, वीर्येणैवास्मै तत् प्रणयन्ति । ऐन्द्रा-
 वैष्णवमनुशस्यते, वीर्यं वा इन्द्रः, यज्ञो विष्णुः, पशव उक्थानि,
 वीर्येणैव तद्यज्ञेन चोभयतः पशून् परिगृह्ण चवेन्ततः प्रतिष्ठा-
 पयति । तस्मादु क्षत्रियो भूयिष्ठं हि पशूनामीयते याधिष्ठाता
 प्रदाता, यस्मै प्रप्ता वेदा अवरुद्धाः, तान्येतान्यैन्द्राणि । जाग-
 तानि शंसन्ति, अथो एतैरेवसेन्द्रं तृतीयसवनमेतैर्जागतं सवनं,
 धराणि ह वा अस्येतान्युक्थानि भवन्ति, यन्नाभानेदिष्टो
 वालखिल्यो वृषाकपिरेव या मरुत्, तस्मात् तानि सार्धमेवो-
 पेयुः, सार्धमिदं रेतः सिक्तं समृद्धं, एकधा प्रजनयामेति ।
 ये ह वा एतानि नानूपेयुः, यथा रेतः सिक्तं विलुम्पेत् कुमारं
 वा जातमङ्गुशो विभजेत्तादृक् तत् । तस्मात्तानि सार्धमेवोपेयुः ।
 सार्धमिदं रेतः सिक्तं समृद्धमेकधा प्रजनयामेति । शिल्पानि
 शंसति, यदेवशिल्पानि, एतेषां वै शिल्पानामनुकृतिर्हिशिल्पमधि-
 गम्यते । हस्तो कंसो वासो हिरण्यमश्वतरो रथशिल्पं, शिल्पं
 हास्य^(१) समधिगम्यते । य एवं वेद यदेव शिल्पानि शंसति,
 तत् स्वर्गस्थलोकस्य रूपं । यदेव शिल्पानि, आत्मसंस्कृतिर्वै
 शिल्पान्यात्मानमेवास्य तत् संस्कुर्वन्ति ॥ ७ ॥

नाभानेदिष्टं शंसति, रेतो वै नाभानेदिष्टः । रेत एवास्य तत् कल्पयति । तद्रेतोमिश्रं भवति, क्षया रेतः सञ्जग्मानो निषिञ्चदिति^(१), रेतसः समृद्ध्या एव । तं नाराशं संशंसति^(२), प्रजा वै नरः, वाक् शंसः, प्रजासु तद्वाचं दधाति । तस्मादिमाः प्रजा अदन्त्यो जायन्ते । तं हैके पुरस्तात् प्रगाथानां शंसन्ति, पुरस्तादायतना वागिति वदन्ते, उपरिष्ठादेके । उपरिष्ठादायतना वागिति वदन्तो मध्य एव शंसेत्, मध्यायतना वा इयं वाग्, उपरिष्ठान्नेदीयसीव तं होता रेतोभूतं शस्त्वा मैत्रावरुणाय सस्मयच्छति । एतस्य त्वं प्राणान् कल्पयति, बालखिल्याः शंसन्ति^(३), प्राणा वै बालखिल्याः, प्राणानेवास्य तत् कल्पयति । ताविहताः^(४) शंसति, विहता^(५) वै प्राणाः, प्राणेनापानो अपानेन व्यानः । स पच्छः प्रथमे सूक्ते विहरति, अर्द्धर्चशो द्वितीये, ऋक्शस्तृतीये । स यत् प्रथमे सूक्ते विहरति, वाचं चैव तन्मनश्च विहरति । यद् द्वितीये चक्षुश्चैव, तच्छ्रोत्रं च विहरति । यत्तृतीये प्राणं चैव, तदात्मानं च विहरति । तदुपाप्नो विहरेत्, कामः, अन्ये तु वै प्रगाथाः कल्पयन्तेति^(६) मर्शं समेव विहरेत् । तथा वै प्रगाथाः कल्पयन्ते^(७) । यदेवातिमर्शं, तत् स्वर्गस्य लोकस्य रूपं । यदे-

१ अतिषिञ्चतीति ग० । विषिञ्चदित्येति ट० ।

२ नाराशं शंसति इति च०, ट० । नाराशं शंसन्ति भ० ।

३ शंसन्तीति च०, भ०, ट० च ।

४, ५ विहता इति ग० । विहता इति च० ।

६ नेतुर्वै प्रगाथाः कल्पयन्ते इति इ० । नेतुर्वै प्रगाथाः कल्पन्ते इति भ० ।

७ कल्पन्ते इति च० ।

वातिमर्शं आत्मा वै वृहती, प्राणाः सतोवृहती, स वृहती-
मशंसोत् । स आत्माथ सतोवृहती^(१), ते प्राणा अथ वृहती-
मथ सतोवृहती, तदात्मानं प्राणैः परिवृढन्नेति^(२) । यद्देवाति-
मर्शः, आत्मा वै वृहती, प्रजाः सतोवृहती, स वृहतीमशंसोत् ।
स आत्माथ सतोवृहती, ते प्रजा अथ वृहतीमथ सतोवृहती,
तदात्मानं प्रजया परिवृढन्नेति । यद्देवातिमर्शं^(३), आत्मा वै
वृहती, पशवः सतोवृहती, स वृहतीमशंसोत् । स आत्माथ
सतोवृहती, ते पशवोथ वृहती, अथ सतोवृहती, तदात्मानं
पशुभिः परिवृढन्नेति । तस्य मैत्रावरुणः प्राणान् कल्पयित्वा
ब्राह्मणाच्छंसिने सम्प्रयच्छति । एतस्य त्वं प्रजनयेति सकीर्त्तिं
शंसति, देवयोनिर्वै सुकीर्त्तिः, तद्यज्ञियायां देवयोन्यां यजमानं
प्रजनयेति । वृषाकपिं शंसति, आत्मा वै वृषाकपिः, आत्मान-
मेवास्य तत् कल्पयति । तन्यू^(४) इति, अन्नं वै न्यू^(५),
अन्नाद्यमेवास्मै तत् सम्प्रयच्छति, यथा कुमाराय जाताय स्तनं ।
स पाङ्क्तो भवति, पाङ्क्तो ह्ययं पुरुषः पञ्चधा विहितः, लीमानि
त्वगस्थिमज्जामस्तिष्कं । स यावानेव पुरुषस्तावन्तं यजमानं
संस्कृत्याच्छावाकाय सम्प्रयच्छति । एतस्य त्वं प्रतिष्ठां कल्पय,
इत्येव या मरुतं शंसति, प्रतिष्ठा वा एव, या मरुत, प्रतिष्ठाया

१ वृहतीति छ० ।

२ परिवृढन्नेतीति छ० ।

३ यद्देवाशर्ममेवेति छ० ।

४ तन्यू^(४) इति छ० ।

५ न्यू^(५) इति ट० ।

एवैनमन्ततः प्रतिष्ठापयति । याज्यया यजति, अन्नं वै याज्या,
अन्नाद्यमेवास्मै तत् प्रयच्छति ॥ ८ ॥

तानि वा एतानि सहचरणानीत्याचक्षते, यन्नाभानेदिष्टो
बालखिल्यः । वृषाकपिरेव या मरुत्तानि सह वा शंसेत् सह वा
न शंसेत् । यदेषामन्तरीयात्^(१) तद्यजमानस्यान्तरीयात् । यदि
नाभानेदिष्टं रेतोस्यान्तरीयात्, यदि बालखिल्याः प्राणानस्यान्तरी-
यात्, यदि वृषाकपिमात्मानमस्यान्तरीयात्, यदेव या^(२) मरुतं,
प्रतिष्ठा वा एव या मरुत्, प्रतिष्ठाया एवैनन्तःश्रावयेत् । दैव्याश्च
मनुष्याश्च तानि सह वा शंसेत्, सह वा न शंसेत् सह बुडिल^(३)
आश्वितेरा स्युर्विश्वजितो होता स दौक्षाच्चक्रे^(४), एतेषां वा एषां
शिल्पानां विश्वजिति सांवत्सरिके द्वे होतुरुक्थे माध्यन्दिनमभि-
प्रचवेते । हन्ताहमिच्छमेव या मरुतं शस्ययानीति, तद्ध तथा
शस्ययाच्चक्रे । तद्ध तथा शस्यमाने गोश्व आजगाम । स
होवाच, होतः कथा ते^(५) शस्त्रं विचक्रं प्लवत इति, किं ह्यभूय-
दित्येव या मरुदयमुत्तरतः शस्यत इति । स होवाच, इन्द्रो वै
माध्यन्दिनः, कथेन्द्रं माध्यन्दिनान्यनीकसीति, नेन्द्रं माध्यन्दि-
नान्यनीषामिति^(६) । स होवाच, छन्दस्त्वदमु माध्यन्दिनं,

१ य एषामन्तरीयादिति ट० ।

२ यद्येव या इति क०, ट० च ।

३ बुडिल इति च० ।

४ सन्दौक्षाच्चक्रे इति ग०, च०, झ० च ।

५ स होवाच तमः कथा ते इति क० ।

६ माध्यन्दिनान्यनिषामीतीति झ० । माध्यन्दिनान्यनीकसीतिमितीति क० ।

माध्यन्दिनान्यनीयामीतीति ट० ।

सातिजागतं वाति, जागतं वा स उ मारुतो मेवं^(१) संसृष्टेति ।
 स होवाच, अरमाच्छावाकेन्यथास्मिन्ननुशासनमीषे । स होवाच,
 इन्द्रमेष विष्णुं न्यङ्गानि^(२) शंसति, अथ त्वं होतुरुपरिष्टाद्रौद्रिया
 धाय्या, या पुरस्तान्मारुतस्य सूक्तस्याप्यस्यधा इति^(३) । तथेति ।
 तदप्येतर्हि तथैव शस्यते, यथा षष्ठे पृष्ठ्याहनि^(४) । कल्पत एव^(५)
 यज्ञः, कल्पते यजमानस्य प्रजापतिः, कथमत्राशस्त एव नाभाने-
 दिष्टो भवति । अथ बालखिल्याः शंसति, रेतो वा अग्रेथ प्राणा
 एवं ब्राह्मणाच्छंस्यशस्त एव नाभानेदिष्टो भवति । अथ वृषा-
 कपिं शंसति, रेतो वा अग्रेथात्मा, कथमत्र यजमानस्य प्रजापतिः,
 कथं प्राणा अवरुद्धा भवन्तीति । यजमानं वा एतेन सर्वेण
 यज्ञक्रतुना संस्कुर्वन्ति, स यथा गर्भो योन्यामन्तरेवसम्भवच्छेते,
 न ह वै सकृदेवा^(६) अग्रे सर्वं सम्भवति, एकैकं वाङ्गं सम्भवति ।
 सर्वाणि चेत्समानेहनि क्रियेरन्, कल्पयत एव यज्ञः, कल्पते
 यजमानस्य प्रजापतिः । अथ हैव एव या मरुतं होता
 शंसेत्, तस्यास्य प्रतिष्ठा, तस्या एवैनमन्ततः प्रतिष्ठापयति
 प्रतिष्ठापयति ॥ ८ ॥

१ मारुतो इमेवेति च० । मारुतो मेवामिति ट० ।

२ विष्णुं न्यङ्गानि इति ट० ।

३ सूक्तस्याप्यस्यधा इति ऋ० । सूक्तस्याप्यस्यधा इतीति क० ।

४ षष्ठे पृष्ठ्याहनीति ग० । षष्ठे पृष्ठ्याहानि इति क० । षष्ठे पृष्ठ्याहनि इति ट० ।
 षष्ठे पृष्ठ्याहनीति च० ।

५ कल्पयत एवेति ऋ० । कल्पयत एव यज्ञः कल्पयत इति ट० ।

६ सकृदेवा इति ऋ०, ट० च० ।

देवक्षेत्रं वै षष्ठमहः । देवक्षेत्रं वा एत आगच्छन्ति, ये षष्ठम-
हरागच्छन्ति । न वै देवा अन्योन्यस्य गृहे वसन्ति, नर्त्तुं ऋतो
गृहे वसतीत्याहुः, तद्यथायथमृत्विज ऋतुयाजान् यजन्त्यसम्प्रदायम्,
तद्यदृतून् कल्पयति, यथायथं जनिता । तदाहुः, नर्त्तुं प्रैषी प्रेष्येयुर्न-
र्त्तुं प्रैषी वषट् कुर्युः, वाग्वा ऋतुप्रेषा^(१), आप्यायते वै वाक् षष्ठे-
हनीति । यदृतुप्रेषी प्रेष्येयुः, यदृतुप्रेषीर्वषट् कुर्युः, वाचमेव तदामां
शान्तामृक्तवतीं वहरावणीमृच्छेयुः, अच्युताद्यज्ञस्य चवेरन्, यज्ञान्
प्राणान् प्रजायाः पशुभ्यो जिह्मायेयुः, तस्माद्गमेभ्य एव प्रेषितव्य-
मृग्मेभ्यो धिवषट्कृत्यं । तत्र वाचमासां शान्तामृक्तवतीं वहरा-
वणीमृच्छन्ति, नाच्युताद्यज्ञस्य चवेरन्, यज्ञान् प्राणान् प्रजायाः,
पशुभ्यो जिह्मायन्ति । पारुच्छेपीरुपदधति, द्वयोः सवनयोः पुर-
स्तात् प्रस्थितयाज्यानां । रोहितं वै नामैतच्छन्दः, यत् पारुच्छेपं ।
एतेन ह वा इन्द्रः सप्त स्वर्गांल्लोकानारोहत् । आरोहन्ति सप्त-
स्वर्गांल्लोकात्, य एवं वेद । तदाहुः, यत्पञ्चपद एव पञ्चमस्यान्ही
रूपं, षट्पदात् षष्ठस्य, अथ कस्मात् सप्तपदात् षष्ठेहनि शस्यन्त
इति । षड्भिरेव पदैः षष्ठमहरहर्वाप्नुवन्ति, विच्छिद्ये वै तदहः,
यत् सप्तमं । तदेव सप्तमेन पदेनाभ्यारुह्य वसन्ति, सन्तत्यैस्त्रय
हैरव्यवच्छिन्नैर्यन्ति, य एवं विद्वांस उपयन्ति ॥१०॥

देवासुरा वा एषु लोकेषु समयतन्त । ते देवा षष्ठेनान्हा
एभ्यो लोकेभ्योऽसुरान् पराणुदन्त । तेषां यान्यन्तर्हस्तानि^(२)

१ ऋतुं प्रेष आप्यायते इति क० । ऋतुप्रेष आप्यायते इति म० ।

२ यान्यन्तर्हस्तानीति च० ।

वसूत्यासन् तानादायन्^(१) समुद्रं प्रारूष्यन्त । तेषां वै देवा^(२)
 अनुहायैतेनैव छन्दसा अन्तर्हस्तानि वसूत्याददत् । तदेवैतत्
 पदं, पुनःपदं । स वां कुश आकुञ्चनायाद्विषतो वसु^(३) दत्ते,
 निरेवैनमेभ्यः सर्वेभ्यो लोकेभ्यो नुदते, य एवं वेद । द्यौर्वै
 देवताः षष्ठमहर्वहति, त्रयस्त्रिंशस्तीमो रैवतं सामातिच्छन्द-
 ष्छन्दो^(४) यथादैवतमनेन^(५) यथास्तीमं यथासाम यथाछन्दः
 समृद्धोति, य एवं वेद । यद्वै समानोदकं, तत् षष्ठस्यान्हो रूपं ।
 यद्येव प्रथममहः, तदुत्तममहः, तदेवैतत् पदं । पुनर्यत् षष्ठं,
 यदश्ववद्यद्रथवद्यत् पुनरावृत्तं, यत् पुनर्निवृत्तं, यदन्तरूपं, यदसौ
 लोकीभ्युदितः, यन्नाभानेदिष्टं, यत् प्रारुच्छेयं, यन्नाराशंसं,
 यद् द्वैपदा, यत् सप्तपदा, यत् कृतं, यद्रैवतं, तत्तृतीयस्यान्हो
 रूपं । एतानि वै षष्ठस्यान्हो रूपाणि छन्दसामु ह षष्ठेनान्-
 हाक्तानां रसो निनेजत्, तं प्रजापतिरुदाने नाराशंस्या
 गायत्र्या रैभ्या त्रिष्टुभा पारिक्षित्या जगत्या गाथया अनुष्टुभा
 एतानि वै छन्दांसि षष्ठेहनि शस्तानि भवन्ति अयातयामानि,
 छन्दसामेव तत् सरसतया अयातयामतायै । सरसानि हास्य
 छन्दांसि षष्ठे हनि शस्तानि भवन्ति, सरसैः छन्दोभिरिष्टं भवति,
 सरसैः छन्दोभिर्यज्ञं तनुते, य एवं वेद ॥ ११ ॥

१ तान्यादायानिति च० ।

२ देवाः षष्ठे इति ब० ।

३ वसू इति अ० ।

४ सामानि छन्दश्छन्द इति अ० । सामानि छन्दोतिछन्द इति ट० ।

५ यथादैवतमनेनेति ब० ।

अथ यद् द्वैपदौ स्तोत्रियानिरूपौ भवतः, इमा नु कं भुवनासी-
षधामेति । द्विपाद्वै पुरुषः, द्विप्रतिष्ठः^(१) पुरुषः, पुरुषो वै यज्ञः,
तस्माद् द्वैपदौ स्तोत्रियानुरूपौ भवतः । अथ सुकीर्त्तिं शंसति,
अपेन्द्र प्राचो मघवन्नमित्रानिति । देवयोनिर्वै सुकीर्त्तिः, स य
एवमेतां देवयोन्यां सुकीर्त्तिं वेदकीर्त्तिं प्रतिष्ठापयति, भूतानां
कीर्त्तिमान् स्वर्गे लोके प्रतितिष्ठति । प्रतितिष्ठति प्रजया पशुभिः,
य एवं वेद । अथ वृषाकपिं शंसति, विहि सोतोरसृक्षतेति ।
आदित्योवै वृषाकपिः, तद्यत् कम्पयमानो^(२) रेतो वर्षति, तस्मा-
द्वृषाकपिः, तद्वृषाकपेर्वृषाकवित्वं कपिरिववै सर्वेषु लोकेषु भर्तृति,
य एवं वेद । तस्य तृतीयेषु पादेष्वद्यन्तयोर्न्यंखनिनर्दा^(३)
करोति, अन्नं वैन्यूखः, बलं^(४) निनर्दः, अन्नाद्यमेवास्मै तद् बले
निदधाति । अथ कुन्तापं शंसति, कुयं ह वै नाम कुतसितं भवति,
तद्यत्तपति, तस्मात् कुन्तापाः, तत् कुन्तापानां कुन्तापत्वं । तप्य-
न्तेस्मै^(५) क्षयानिति तप्तकुयः स्वर्गे लोके प्रतितिष्ठति । प्रतितिष्ठति
प्रजया पशुभिः, य एवं वेद । तस्य चतुर्दशप्रथमा^(६) भवन्ति, इदं
जना उपश्रुतेति । ताः प्रग्राहं शंसति, यथा वृषाकपिं वार्षरूपं
हि वृषाकपेस्तन्यायमित्येव । अथ रैभौः शंसति, वचस्व रेभ-

१ द्विप्रतिष्ठेति अ० ।

२ कम्पायमान इति अ० ।

३ न्यंखनिनर्दामिति अ० ।

४ न्युंखो बलमिति अ० ।

५ तप्यन्ते तस्मै इति अ० ।

६ चतुर्दश प्रथमा इति अ० ।

वच्यसेति । रेभन्तो वै देवाश्च ऋषयश्च स्वर्गं लोकमायन्, तथैवैत-
 द्यजमाना रेभन्त एव स्वर्गं लोकं यन्ति, ताः प्रग्राहमित्येव ।
 अथ पारिचितोः शंसति, राज्ञो विश्वजनीनस्येति । संदत्सरो वै
 परिचित्, संवत्सरो ह्येदं सर्वं परिक्षियतीति । अथो खल्वाहुः,
 अग्निर्वै परिचित् अग्निर्ह्येदं सर्वं परिक्षियतीति । अथो खल्वा-
 हुः, गाथा एवैताः कारव्या राज्ञः परिक्षित इति । स नस्तद्यथा
 कुर्यात्, यथाकुर्यात्^(१), गाथा एवैतास्य शस्ताभवन्ति । यद्यु वै
 गाथा अग्नेरेव^(२) गाथाः संवत्सरस्य वेति ब्रूयात्, यद्यु वै, मन्त्रो-
 ग्नेरेव मन्त्रः संवत्सरस्य वेति ब्रूयात्, ताः प्रग्राहमित्येव । अथ
 कारव्याः शंसति, इन्द्रः कारुमबूबुधदिति । यदेव देवाः कल्याणं
 कर्म कुर्वन्तत् कारव्याभिरवाप्नुवन्, तथैवैतत् यजमानाः ।
 यदेव देवाः कल्याणं कर्म कुर्वन्ति, तत् कारव्याभिरवाप्नुवन्ति,
 ताः प्रग्राहमित्येव । अथ दिशां क्लृप्तीः, पूर्वं शस्त्वा यः सभेयो
 विदथ्य इति । जनकल्या उत्तराः शंसति, योनाक्ताक्षो अनभ्यक्त
 इति, ऋतवो वै दिशः प्रजननः, तद्यदि शाङ्क्लृप्तीः पूर्वं
 शस्त्वा यः सभेयो विदथ्य इति जनकल्या उत्तराः शंसति,
 ऋतूनेव तत् कल्पयति, ऋतुषु प्रतिष्ठापयति । प्रतिष्ठन्तीरिदं
 सर्वमनुप्रतिष्ठति^(३) । प्रतितिष्ठति प्रजया पशुभिः, य एवं वेद ।
 ता अर्धर्चशः शंसति, प्रतितिष्ठत्या एव । अथेन्द्रगाथाः शंसति,

१ सनेद्यत्तद्यथा कुर्यादिति क० ।

२ अग्निरेवेति च० ।

३ प्रतितिष्ठन्ति इति क० ।

यदिन्द्रोदो दाशराज्ञ इति । इन्द्रगाथाभिर्ह वै देवा असुराना-
ज्ञायाथैनानन्यायन्, तथैवैतत् यजमाना इन्द्रगाथाभिरेवाप्रियं
भ्रातृव्यभागायाथैनमतियन्ति, तामर्द्धर्चशः शंसति, प्रतिष्ठित्या
एव ॥ १२ ॥

अथैतशप्रलापं शंसति, एता अश्वा आप्लवन्त इति । एतशो
ह मुनिर्यज्ञस्यायुर्ददर्श । स ह पुत्रानुवाच, पुत्रका यज्ञस्यायुरभि-
दृष्ट्वंस्तदभिलपिष्यामि मा मा त्वमं^(१) मन्यध्वमिति । तथेति
तदभिललाप । तस्य ह इत्यग्निरैतशायनो ज्येष्ठः पुत्रोभिदृष्ट्य
मुखमपि जग्राह, ब्रुवं, त्वमो नः पितेति । स होवाच, धिक् त्वा
जात्मापरस्य पापिष्ठान्ते प्रजाङ्करिष्यामीति । यो मे मुखं प्रागृ-
हीथो यदि जात्मा मे मुखं प्राग्रहीथः^(२), शतायुषं ग्रामकरिष्यं सह-
स्रायुषं पुरुषमिति । तस्मादभ्यग्नय एतशायना आजानेयाः सन्तः
पापिष्ठामन्येषां बलिहृतः^(३) पितायच्छं ताः स्वेन प्रजापतिना
स्वया देवतया । यदैतशः प्रलापः, तत् स्वर्गस्य लोकस्य रूपं ।
यदेवैतशः प्रलापः, यातयामा वा क्षितिः, एतशैतशः प्रलापो
यातयामा मे यज्ञः सदक्षिति मे यज्ञोसदिति । तं वा एतशैतश-
प्रलापं शंसति, पदावग्राहन्तासामुत्तमेन पदेन प्रणौति, यथा
निविदः । अथ प्रवल्हिकाः पूर्वशस्त्वा विततौ किरणौ द्वाविति
प्रतिराधानुत्तराः शंसति, भुगित्यभिगत इति प्रवल्हिकाभि-

१ दृष्टमिति क० ।

२ मुखं न प्राग्रहीथो यदि जात्मा मे मुखं न प्राग्रहीथ इति ट० ।

३ बलित्वत इति क० । बलिहृत इति ट० । बलिहृत इति ग० ।

हं वै देवा असुराणां रसाम्प्रववहुः । तद्यथाभिर्हं वै देवा असुराणां
 रसां प्रववहुः, तस्मात् प्रवल्हिकाः, तत् प्रवल्हिकानां प्रवल्हि-
 कात्वम् । ता वै प्रतिराधैः प्रत्यरार्ध्वन् । तद्यत् प्रतिराधैः प्रत्यरा-
 र्ध्वन्, तस्मात् प्रतिराधाः, तत् प्रतिराधानां प्रतिराधत्वं । प्रवल्-
 हिकाभिरेव द्विषतां भ्रातृव्याणां रसां प्रवल्हिकास्ता वै प्रतिराधैः
 प्रतिराध्वन्ति, ताः प्रग्राहमित्येव । अथाजिज्ञासेन्याः^(१) शंसति,
 इहेच्छ प्रागपागुदगधरागिति । आजिज्ञासेन्याभिर्हं वै देवा
 असुरानाज्ञाय अथैनानन्यायन्, तथैवैतद्यजमाना अजिज्ञासेन्या-
 भिरेवाप्रियं भ्रातृव्यमागायाथैनमतियन्ति । ता अर्द्धर्चशः शंसति,
 प्रतिष्ठित्या एव । अथातिवादं शंसति, वी३ मे देवा अक्रंसतेति ।
 श्रीर्वा अतिवादस्तमेकर्च^(२) शंसति, एकस्ता वै श्रीस्तां वै
 विरेभं^(३) शंसति, विरेभैः^(४) श्रियं पुरुषो वहतीनि । तामर्द्ध-
 र्चशः शंसति, प्रतिष्ठित्या एव ॥ १३ ॥

अथादित्याश्चाङ्गिरसीश्च शंसति, आदित्याह जरितरङ्गिरीभ्यो-
 दक्षिणामनयन्निति । तद्देवनीथमित्याचक्षते^(५) । आदित्याश्च ह वा
 आङ्गिरसश्च स्वर्गे लोकेऽस्यर्धन्त, वयं पूर्वे स्वरेष्यामो वयं पूर्वं इति ।
 ते हाङ्गिरसः श्वःसुत्यां ददृशुः । ते हाग्निरमूचुः, परेह्यादित्येभ्यः

१ जिज्ञासेन्या इति भ० ।

२ एकर्च इति ग० ।

३ विरेममिति च० ।

४ विरेमैरिति च० ।

५ देवनीत्यमित्याचक्षते इति भ० ।

श्वंसुत्यां प्रब्रूहीति । अथादित्या अद्यसुत्यान्ददृशुः, तेहाग्निरमूचुः, अद्यसुत्यास्माकं तेषां नस्त्वं होतासीदुपेमस्त्वामिति । स एत्याग्निरुक्त्व, अथादित्याः अद्यसुत्यामौक्षन्ते, कं वो होतारमवोचन्, वाह्वयन्ते^(१) युष्माकवयमिति । ते^(२) हाङ्गिरसश्चक्रुधुः^(३) मा त्वं गमो नु वयमिति । नेतिहाग्निरुवाच, अनिन्या वै माह्वयन्ते किल्बिषं हि तद्योनिन्यस्य हवन्न इति । तस्मादतिदूरमत्तल्पमिति, यजमानस्य हवमिया देवाः । किल्बिषं हि तद्योनिन्यस्य हवत्वेति । तान् हादित्यानङ्गिरसो याजयाञ्चक्रुः, तेभ्यो हीमां पृथिवीं दक्षिणां निन्युः, तं ह न प्रतिजगृहुः । सा हीयं, निवृत्तोभयतःशीर्ष्णा^(४) दक्षिणाः शुचाविद्धाः शोचमाना व्यचरन् कुपिताः, मा नः प्रतिगृहीषुरिति । तस्मा एता निरदीर्यन्ते^(५), य एते प्रतरा अधिगम्यन्ते । तस्मान्निवृत्तदक्षिणां नोपाकुर्यात्^(६) नैनां प्रमृजेन्नेदक्षिणां प्रमृणजानीति । तस्माद्य एवास्य समानजन्मा भ्रातृव्यः स्याद्दृणुह्वयुः, तस्मा एनां दद्यात् । तन्नः पराचौ^(७) दक्षिणा विवृणक्ति, द्विषति भ्रातृव्येन्ततः शुचं प्रतिष्ठापयति । योऽसौ तपति स वै शंसति, आदित्या ह जरितरङ्गिरोभ्यो दक्षि-

१ होतारमवोचम्वाह्वयन्तेति क० ।

२ त्वे इति च० ।

३ चक्रुधुरिति क० ।

४ सायं निवृत्तोभयतःशीर्ष्णा इति च० ट०, च ।

५ एतानि निरदीर्यन्त इति च० । एता विनिरदीर्यन्त इति क० ।

६ निवृत्तदक्षिणां न्योपाकुर्यामिति च० ।

७ पराचौ इति क० । प्राचौ इति च० ।

णामनयन् तां ह जरितः प्रत्यायन्निति, न हीमां पृथिवीं प्रत्यायं-
स्तामु ह जरितः प्रत्यायन्निति, प्रतिहितेषु मायंस्तां ह जरि-
तर्नः प्रत्यगृभ्णन्निति, न हीमां पृथिवीं प्रत्यगृभ्णंस्तासु ह
जरितर्नः प्रत्यगृभ्णन्निति, प्रगृह्यादित्यमगृभ्णन् न हाने-
तरसन्न विचेतनानीति । एष ह वा अन्हां विचेता, योऽसौ
तपति । स वै शंसति, यज्ञानेतरसं न पुरोगवाम इति । एष ह
वै यज्ञस्य पुरोगवी, यद्दक्षिणा यथार्हामः स्रस्तमितिरेतदन्तेत्येष
एवेश्वर उन्नेता । उत श्वेत आशुप त्वा उत्तोपद्याभिर्यविष्ठः^(१) ।
उतेमाशुमा नः^(२) पिपतीत्येष एव श्वेत एष शिशुपत्येष^(३) उत्तो-
पद्याभिर्यविष्ठः^(१) उतेमाशुमानं पिपतीति, आदित्या रुद्रा वस-
वस्ते नुतः^(४) इदं राधः प्रतिगृभ्णीह्यङ्गिरः । इदं राधो विभुः प्रभु-
रिदं राधो बृहत्पृथुः । देवा ददत्वासुरन्तद्वो अस्तु सुचेतनं ।
युष्माँ अस्तु दिवे दिवे प्रत्येव गृभायतेति^(५) । तद्यदादित्या-
ह्यङ्गिरसीश्व शंसति, स्वर्गताया एवैतदहरहः शंसति, यथा
निविदोथ भूतेच्छन्दः शंसति, त्वमिन्द्र शर्म रणेतीमे^(६) वै
लोका भूतेच्छन्दोसुरान् ह वै देवा अन्नं सेचिरे । भूतेन भूतेन
जिघांसन्तस्तितीर्षमाणास्तानिमे देवाः सर्वेभ्यो भूतेभ्योच्छादयन् ।

१,४ उत्तोपद्याभिर्यविष्ठ इति च० ।

२ माशुमानमिति च० ट०, च ।

३ शिशुपतीति क ।

४ नुत इति च० ।

५ गृभायत्येति च० ।

६ शर्म गृणेतीति च० ।

तद्यदेतानिमे देवाः सर्वेभ्यो भूतेभ्योऽच्छादयन्, तस्माद्भूतेच्छन्दस्त-
द्भूतेच्छन्दां भूतेच्छन्दत्वं । छादयन्ति ह वापरमिमे लोकाः सर्वेभ्यो
भूतेभ्यो निरघ्नन् । सर्वेभ्यो भूतेभ्यच्छन्दते, य एवं वेद ॥ १४ ॥

अथाह नस्याः शंसति, यदस्या अंहु भेद्या इत्याह, न स्याद्वा-
इदं सर्वं प्रजातमाह, न स्याद्वा एतदधिप्रजायतेस्यैव सर्वस्यास्यै
प्रजात्यै । ता वै षट् शंसेत्, षड्वा ऋतवः, ऋतवः पितरः, पितरः
प्रजापतिः, प्रजापतिराह, न स्यात् तादृशं शंसेदिति । शाम्भव्यस्य
वचः, दशाक्षरा विराड्, वैराजो यज्ञः, तद्गर्भा उपजीवन्ति ।
श्रीर्वै विराड्, यशोन्नाद्यं, श्रियमेव तद्विराजं यशस्यन्नाद्ये प्रति-
ष्ठापयति । प्रतिष्ठन्तीरिदं सर्वमनु प्रतितिष्ठति । प्रतितिष्ठति
प्रजया पशुभिः, य एवं वेद । तिस्रः शंसेदिति वात्स्यः । त्रिवृ-
ह्वै रेतः सिक्तां सम्भवत्याण्डमल्पं जरायुस्त्रिवृत् प्रत्ययं, माता
पिता यज्जायते, तत् तृतीयं, अभूतोद्यमेवैतत्, यच्चतुर्थीं शंसेत् ।
सर्वा एव षोडश शंसेदिति हैके । कामार्ता वै रेतः^(१) सिञ्चति,
रेतसः सिक्ताः प्रजाः प्रजायन्ते, प्रजानां प्रजननाय । प्रजावान्
प्रजनयिष्णुर्भवति, प्रजात्यै प्रजायते प्रजया पशुभिः, य एवं
वेद ॥ १५ ॥

अथ दाधिक्रीं शंसति, दधिक्राव्शो अकारिषमिति^(२) । तत-
उत्तराः पावमानीः शंसति, सुतासो मधुमत्तमा इति । अन्नं वै
दधिक्रा, पवित्रं पावमान्यः, तदु हैके पावमानीभिरेव पूर्वं शस्त्वा
तत उत्तरा दाधिक्रीं शंसति । इयं वागन्नाद्या, यः पवत इति

१ विरेत इति भ० ।

२ अकार्षमितीति भ० ट०, च ।

वदन्तस्तदु तथा न कुर्यात्, उपनश्यति ह वागशनायती । स
 दाधिक्रीमेव पूर्वं श्रुत्वा तत उत्तराः पावमानीः शंसति ।
 तद्यदाधिक्रीं शंसति, इयं वागाह, नस्यां वाचमवादीत्, तदेव-
 पवित्रेणैव वाचं पुनीते । स वा अनुष्टुप्^(१) भवति । वाग्वा अनु-
 ष्टुप्, तत् स्वेनैव छन्दसां वाचं पुनीते । तामर्द्धर्चशः^(२) शंसति,
 प्रतिष्ठित्या एव । अथ पावमानीः शंसति, पवित्रं वै पावमान्यः,
 इयं वागाह नस्यां वाचमवादीत्, तत्पावमानीभिरेव वाचं पुनीते ।
 ताः सर्वा अनुष्टुभो भवन्ति, वाग्वा अनुष्टुप्, तत्स्वेनैव छन्दसां
 वाचं पुनीते । ता अर्द्धर्चशः शंसति, प्रतिष्ठित्या एव अव द्रप्सो
 अंशुमतीमतिष्ठदिति । एतं त्वचमैन्द्रावार्हस्यत्यं सूक्तं शंसति ।
 अथ हैतदुसृष्टं, तद्यदेतं त्वचमैन्द्रावार्हस्यत्यमन्यं त्वचमैन्द्राजागतं
 शंसति, सवनधारणमिदं गुल्मह इति वदन्तस्तदु तथा न
 कुर्यात् । त्रिष्टुभायतना वा इयं वाक् एषां होत्रकाणां, यदै-
 न्द्रावार्हस्यत्या तृतीयसवने । तद्यदेतं त्वचमैन्द्रावार्हस्यत्यमन्यं
 त्वचमैन्द्राजागतं शंसति, स्व एवैनं तदायतने प्रीणाति, स्वयो-
 र्देवतयोः कामं मित्यमेव परिदध्यात्, कामं त्वचस्योत्तमया ।
 तदाहुः, संशंसेत् षष्ठेहनि न संशंसेत्, कथमन्येष्वहःसु संशंसति
 कथमत्र न संशंसतीति । अथो खल्वाहुः, नैव संशंसेत्, स्वर्गो वै
 लोकाः, षष्ठमहरसमा ये वै स्वर्गो लोकः कश्चिद्वै स्वर्गे लोके शमय-
 तीति । तस्मान्न संशंसति । यदेव न संशंसति, तत् स्वर्गस्य
 लोकस्य रूपं । यदेवैनाः संशंसति, यन्नाभानेदिष्टे बालखिल्ये

१ सा वा अनुष्टुभ इति च० ।

२ ता अर्द्धर्चश इति भ० ।

वृषाकपिरेव या मरुत् । एतानि वा अत्रोक्त्यानि भवन्ति ।
 तस्मान्न संशंसति । ऐन्द्रो वृषाकपिः सर्वाणि कृन्दांस्यैतशःप्रलाप
 उपाप्ते~~य~~दैन्द्रावाहं सत्या तृतीयसवने, तद्यदेतं त्वचमैन्द्रावाहं-
 सत्यं सूक्तं शंसति, ऐन्द्रावाहं सत्या परिधानीया विशो अदेवी-
 रभ्याचरन्तीरिति । अपरजना ह वै विशो अदेवीः, न ह्यस्या-
 परजनं भयं भवति, शान्ताः प्रजाः क्लृप्ताः सहन्ते, यत्रैवंविदं
 शंसति यत्रैवंविदं शंसतीति ब्राह्मणम् ॥ १६ ॥

इत्यथर्ववेदीत्तरगोपथब्राह्मणस्य षष्ठः प्रपाठकः

समाप्तः ॥ ६ ॥

समाप्तश्चायं ग्रन्थः ॥

—